

Debreceni Egyetem
Bölcsészettudományi Kar
Magyar Nyelvtudományi Tanszék

**A magyar huszita helyesírás hangjelölési–rendszerének
története és hatása**

Témavezető:
Kis Tamás
egyetemi docens

Készítette:
Vakherda Nóra
magyar III. (BA)

Debrecen
2013

Tartalomjegyzék

1.	Bevezetés	3
1.1	A dolgozat célja	3
1.2	A dolgozat felépítése	3
2.	Helyesírás	5
2.1	Helyesírásunk alapjai	5
2.2	A diakritikus jelhasználat	7
3.	A huszita helyesírás története	9
3.1	A huszita eredet	9
3.2	Husz János	10
3.3	A huszita jelleg megcáfolásai	11
3.4	Egyéb eredetelméletek	13
3.5	Huszita Biblia	15
3.6	A magyar és cseh huszita biblia helyesírása	16
4.	A Huszita Biblia hatása	19
4.1	A kancelláriai helyesírás	19
4.2	Kódexirodalom	22
4.3	Katolikus–protestáns-vita	24
4.4	Nyelvtanírók	26
4.5	A jottista–ypsilonista-vita	33
4.6	Az akadémiai helyesírás	34
5.	Összegzés	36
6.	Függelék	38
7.	Irodalom	43

1. Bevezetés

1.1 A dolgozat célja

Mindenki természetesnek veszi a mai betűhasználatunkat. Azonban ahhoz hogy aktuális betűink (a hangok jelölési módjai) realizálódhattak, jónéhány évszázadra és számos formálásra volt szükség. Közel 800 év kellett ahhoz –a latin betűs írásmód átvétele óta–, hogy mai helyesírás első formái – az 1830-as évekre – megszülethessenek. Ez idő alatt sok külső (pl. a latin, a német, francia, vagy a huszita) és számos belső (nyelvtaníróink munkássága) hatás érte. Ezek a hatások alakították át a latin betűs írásmódot magyar mintára, hogy a helyesírás során egyszerűen, könnyen megérthessük a leírt gondolatokat, szövegeket. Helyesírásunk olyan normát nyújt, amely mindenki számára meghatározza a helyes írás módját, ezzel megkönnyítve a közlést és megértést.

Szaktervezésben azt szeretném bemutatni, hogyan jutott el helyesírásunk mai formájához, különös tekintettel a huszita helyesírás hatására. Áttekintést kívánok nyújtani továbbá ahhoz, honnan származik ez a helyesírási mód, hogyan vehettük át, és hogyan terjedhetett el a mi írásrendszerünkben. A dolgozatban azt szándékozom megvizsgálni, hogyan változott a helyesírási módunk, és hogy ezek a változások milyen mértékben alakították a korábbi rendszereket. Végezetül összehasonlításképpen azt szeretném bemutatni, jelenlegi helyesírási képünk milyen mértékben őrizte meg a korábbi írásrendszerei elemeket. Előzményként annyit mindenképp megemlíthetünk, hogy mai írásrendszerünk nem egy korábbi helyesírási rendszer folytatója, hanem több helyesírás rendszerének egyes elemeit hordozza.

1.2 A dolgozat felépítése

Először is szeretnék röviden kitérni, honnan származhat, és miért nevezhetjük „huszita” helyesírási rendszernek, illetve miért számít helyesírási-reformnak a maga idejében. Kifejtem azokat az elméleteket, melyek a „huszita” eredet mellett szólnak, illetve azokat, melyek ennek

ellentmondanak. Emellett röviden kifejtem mik a jellemzői, sajátosságai ennek a helyesírásnak, és ezek hogy érvényesülnek, milyen mértékben kerülnek át a magyar helyesírásba.

Ezután térnék át a hatástörténetre. Bemutatom, milyen környezetben vettük át ezt a helyesírási-módot, hogyan tudott beágyazódni a már meglévő rendszerbe, sikerül-e a két helyesírási módnak egymás mellett vagy akár egymással fejlődnie. Változását tekintve igyekszem kronologikus úton végigvezetni, milyen mértékben és hogyan alakult a hangjelölésünk, addig a pontig, amikor már egy viszonylag megszilárdult helyesírási norma alakulhatott ki –ez majd az 1832-es Akadémia által kiállított helyesírási szabályzattal valósul meg.

A huszita helyesírás átvétele után közel 400 évre van szükség, hogy a változatosságot mutató magyar helyesírási rendszer megszilárdulhasson. Ebben jelentős szerepet tölt be számos kódexmásoló és nyelvtanírónk, akik munkásságuk során újra és újra átalakítják a hangjelölési rendszert, újabb és újabb egyedi, vagy általuk preferált jelölést bevezetve. Munkásságuk során igyekeztek minél egyszerűbb, egységesebb és körültekinthetőbb hangjelölési rendszert kialakítani. Ezen jelölési módok kezdetben az egyházi művekre és a kódexek szövegeire korlátozódtak le, majd a világi szövegekbe is átültették a jelöléseket. Ezek a jelölések még nem voltak egységesek, azonban a nyomtatás során gyors terjedésbe kezdtek, fellendítve ezzel a helyesírás igényét is. Dolgozatomban nem kívánom minden nyelvtaníró munkásságát feltüntetni. Szathmári István „Régi nyelvtanaink és egységessülő irodalmi nyelvünk” (1968) című munkája alapján mutatom be a jelentősebb nyelvtanírókat, és az általuk kialakított jelölési rendszereket, főleg a sok problémát okozó jelöléseket figyelembe véve, illetve feltüntetve, az általánostól eltérő, egyedien megalkotott hangjelölési módszereket. Ezeket a rendszereket a Függelék részben táblázatokban összegezve feltüntettem az egyszerűbb szemléltetés kedvéért.

Bár szakdolgozatomban a fő hangsúlyt a hangjelölési rendszerek használata és terjesztése kapja, helyenként röviden kitérek a Huszita Biblia szóhasználatára. Ezzel a kitéréssel az a célom, hogy bemutassam, a bibliafordítások helyesírása nemcsak a későbbi hangjelölési módok esetében bír hatással, hanem a szókincs és nyelvezet fejlődését is jelentősen befolyásolja.

2. Helyesírás

2.1 Helyesírásunk alapjai

Mai helyesírási rendszerünk kialakulásához hosszú, nehézkes út vezetett. Más területeken „bizonyos kezdeti bizonytalanság után aránylag gyorsan letisztultak és korán kialakult egy egységes hangjelölési gyakorlat, nálunk különböző társadalmi okok folytán nagyon hosszadalmasan zajlottak le” (KNEIEZSA 1952: 5). A társadalmi okok mellett nyelvi okok is befolyásolták e folyamatot. Egyrészt meg kellett küzdenie más nyelvekkel az elsőbbségért – főleg a német és latin nyelvvel –, ezáltal azzal is, hogy a helyesírást a közügyek szintjére emeljék, másrésztől saját magával is, hiszen sok száz évig a változatosság és sokszínűség jellemezte és jellemzi a mai napig is. Az írott nyelvi változatosság egyik oka volt, hogy több hangot ugyanaz a betű jelölt, illetve fordítva, egy hangot több betű adott vissza. Utóbbi esetében a mellékjel használatának jelentős szerep jutott. Helyesírásunk a mai napig megtartotta mellékjelező írásmódját, bár mellékjellel megkülönböztetett jeleink száma jelentősen lecsökkent, napjainkra csupán a magánhangzók rendszerére terjed ki. Azonban akkoriban, a XV–XVI. század folyamán nagy jelentőséggel bírt. „Így lett például a huszita helyesírás magyar változatában az *o* hang jele az *o* (az *o*-val szemben), az *ny* hang jele az *ñ* (az *n*-nel szemben) (BÁRCZI–BENKŐ–BERRÁR 1993: 66). A jelzés szabályozása – a több száz év alatt jelentős külső és belső hatások érték – a XIX. századra lezárult, azt követően, napjainkig nagymértékű változások nem játszódtak le.

Ma ismert helyesírási képünk kialakulásához sok időnek kellett eltelnie a latin betűs írás átvételétől jelen korunkig, és ebben a terjedelmes időszakban számos külső és belső reform hatása alakította. Ez alapján több korszakát különböztethetjük meg. Első korszaknak tekinthetjük a latin betűs írásjelek átvételének idejét, amelyet a kialakuló kancelláriai helyesírás vesz át és alkalmaz. Az ezt követő korszakban – amely dolgozatom témáját tekintve a legjelentősebb, és amiről hosszabb terjedelemben ejtek szót – megjelenik a huszita helyesírás és a sajátosságai, az egy hang–egy jel alaprendszer és a mellékjelek használata. Ez fog hazánkban is elterjedni, keveredve a korábbi kancelláriai helyesírással. Ennek a kevert helyesírásnak a közege a kódexirodalom lesz. A következő, harmadik korszakban az írás és

helyesírás kérdése a vallás színterén folytatódik (BÁRCZI–BENKŐ–BERRÁR 1993: 66). A XVI. században indul meg a protestáns–katolikus küzdelem, az egyház felemeléséért, és ez a kettősség a helyesírásra is kiterjed (bár nem ölt olyan jelentős méreteket). A vallási küzdelmek lecsengésével – nagyjából a XVIII. század végére – a IV. korszakban végre közeledünk egy olyan helyesírási kép kialakulásához, amely már a korábbi helyesírási típusokat felhasználva egy megszilárdult írásrendszert kíván kialakítani. Ekkor zajlik le a jottista–ypsilonista vita – amelyről a későbbiekben röviden szót ejtek –, ezután az 1830-as évekre a helyesírás elérkezik egy olyan ponthoz, ahol már csak egyféle helyesírási képet igyekeznek kialakítani és megszabni (ez majd a Magyar Tudós Társaság érdeme lesz), amely az egész nemzet által ismertté válik (BÁRCZI–BENKŐ–BERRÁR 1993: 67).

A „mai magyar helyesírás betűíró rendszerű és hangjelölő jellegű írás-rendszer. Azok a főbb elvek, amelyeket helyesírásunk alapelveiként szoktunk emlegetni, elsősorban hangjelölő jellegéhez kapcsolódnak” (FARKAS 1971: 5). Szakdolgozatom témája szerint e hangjelölő sajátosságát kívánom kiértékelni. „A magyar ábécé sajátos betűsor; elemei az írásjegyek, egy-egy hangot jelölő (egy vagy több írásjegyből álló) legkisebb egységei pedig a betűk” (FARKAS 1971: 5). A hangjelölés egyik módszere a mellékjelezés. Ez a mai helyesírásunk esetében már csak a magánhangzók rendszerére terjed ki, ez különbözteti meg a hosszú és rövid formát (**a–á**) Mássalhangzóink mellékjel nélküliek, azok hosszúságát betűkapcsolatokkal jelöljük, melyek a rendelkezésre álló jelekből tevődnek össze.

Mai helyesírásunk „fonetikus jellegű, azaz igyekszik ugyanazt a hangot mindig ugyanazzal a jellel vagy jelkapcsolattal tükröztetni és fordítva is: ugyanazt a jelet vagy jelkapcsolatot lehetőleg mindig ugyanarra a hangra vonatkoztatva használni” (FARKAS 1971: 6). Ez a helyesírási forma a végeredménye azoknak a helyesírási egységesítő próbálkozásoknak, amelyekről szakdolgozatomban, a későbbiekben szót ejtek. Elsődlegesen az megállapítható, hogy a megközelítőleg XV–XIX. századig terjedő helyesírási kísérletek sikerrel jártak az egyszerűsítés és egységesítés célját illetően. Mai írásunk egyfajta egységet mutat, legalábbis olyan szempontból, hogy a magánhangzók kvalitása és kvantitása mellékjelekkel különböztethető meg, míg a mássalhangzók esetén megmarad a mellékjel nélküli, betűkettőző módszer, amely már a magyar betűhasználat legkorábbi szövegeiben is fellelhető (lásd kancelláriai helyesírás).

2.2 Diakritikus jelhasználat

A már sokat emlegetett mellékjeles (más néven diakritikus – görög eredetű, „valamely betű hangértékét módosító jel a betűre, alá-, fölé- vagy mellé írva; az **ö, ü, ő, ú** pontjai, illetve vesszői szintén mellékjelek”) helyesírás a mai napig sok nyelvben meghatározó szerepet játszik (FODOR 1999: 1666). Azokat a betűket nevezzük mellékjellel ellátottnak, amelyek esetében a mellékjel megkülönböztető szereppel bír, az adott betűhöz képest a mellékjel más kvalitást (minőségi eltérés) és kvantitást (mennyiségi eltérés) jelöl. Mellékjelnek tekinthető, a pont, a vessző (és ezeknek a különböző változatai, a dupla pont, betű fölött vagy alatt elhelyezés stb.), emellett előfordulnak különleges mellékjel használatok, mint az [^], ^ˇ, ° és még sok más – esetenként többféle mellékjelet is tartalmazhat a betű, mint pl. az **õ** esetében. A mellékjelek kerülhetnek a betű fölé (**ô**), alá (**ḡ**), és magát a betűt is megváltoztathatják (**ç, ḡ**).

A mellékjelek használata egyik módja a betűhiányok pótlására. Legtöbb területen a latin használata vált elterjedtté, általánossá, ezáltal minden nép a latin írásrendszer felhasználásával igyekezett felépíteni saját hangjelölési rendszerét. Ennek következtében néhány betű már adott volt egy új helyesírás kialakításához, azonban a latin betűk száma egyes nyelvek esetében kevésnek bizonyult – mint esetünkben is –, éppen ezért kénytelenek voltak saját maguk új betűket megalkotni. Ebben állt rendelkezésükre a mellékjelek rendszere.

A világon ma is számos nyelv él a mellékjeles betűk használatával az összetett, betűkettőzések (**oo, cz** stb.) mellett. Európai tekintetben ilyen a spanyol betűn a hullámos vonal (**ñ**). A román több betűje, mint az **ă, â, î, ș** és **ț**, emellett a francia nyelv is használja (**ç**). Valamint többek között a tőlünk északabbra fekvő szláv nyelvek, mint a lengyel (**ć, ę, ł, ń, ź, ż**), a szlovák (**ä, í, ĺ, ô, ř**) vagy akár a cseh (**ě, ř, ů**) – akiktől a vélemények szerint vettük át a diakritikus jelek használatát – a jelek széles skáláját használják.

A magyar helyesírás már hosszú ideje alkalmazza a mellékjeleket. Körülbelül a XV. század végén vettük át, és indulhatott meg a terjedése. Ekkor még nem csak a magánhangzók kiváltásága volt a mellékjelek birtoklása, mássalhangzóink is bővelkedtek bennük. Megállapítható, hogy a magyar nyelvben a leggyakoribb a betű fölé írt mellékjeles írás (**ű, é**), és néhány esetben egy betű több mellékjelet is alkalmazhat (**ő, ú**). Mára már ezek száma és használatuk területe alaposan megcsappant, napjainkra csupán a magánhangzók hosszúságának jelölésében játszanak jelentős szerepet, a mássalhangzókról teljesen lekopott az idők során. A mai helyesírás már csak a következő mellékjeles betűket alkalmazza: **á, é, í,**

ó, ö, ő, ú, ü, ű. Szakdolgozatom további részében azt vizsgálom meg, honnan vettük át a mellékjeles helyesírást, hogyan és milyen környezetbe illeszkedett be, illetve milyen hatással volt a későbbi betűalkalmazásokra. A következő fejezetben bemutatom, honnan vehettük át ezt a helyesírási újítást, amely a későbbiekben hatást gyakorol írott nyelvünkre.

3. A huszita helyesírás története

3.1 A huszita eredet

A huszita helyesírás eredete sok kérdésben megosztja a kutatók véleményét. A bibliának maga a huszita jellege kérdőjeleződik meg. Egyik fő problémakört tehát az adja, hogy milyen eredetű helyesírási újítást vettünk át, vagyis hogy valóban huszita-e a Huszita Biblia vagy más területről, népcsoporttól származik. A másik problémát az jelenti, hogy ha megmaradunk amellett az állítás mellett, hogy a fordítás huszitáktól származik, akkor is tisztázatlan marad a fordítók személye. A következőkben ezeknek a kérdéseknek a különböző szempontú magyarázatát mutatom be. Először lássuk, a legáltalánosabban elfogadott elméletet. A huszita eredet jellemzőit foglalom össze, honnan, kitől, hogyan juthatott el hozzánk ez a helyesírás, utána megemlítem a különböző, ezt megcáfoló elméleteket, és a megkérdőjelezésük lehetséges okait.

Az általánosan elfogadott megállapítás alapján ez a helyesírási reform Husz Jánostól származik, és a huszita mozgalom produktuma. „A Huszita Biblia egy szellemi forradalom terméke volt” (HADROVICS 1994: 7). Ebben a korban nőtt ki a humanizmus irányzata, a merev szabályok feltépése, az emberközpontúság gondolata, háttérbe szorítva az egyház felsőbbrendűségét. Ebben az időben növekedett meg az igény a népnyelvi bibliákra. Korábban az egyház feladata volt a tanok hirdetése, ami latin nyelven zajlott, és ezt senki nem vonhatta kétségbe. Az anyanyelvű bibliák terjesztése együtt járt az eretnekmozgalmak kialakulásával, akik folyamatosan felléptek az egyházzal szemben. A XIII. században pl. Franciaországban megindult a valdens mozgalom, és a XV. századra számos eretnekmozgalom zajlott le. Az eretnekmozgalmak lényege, hogy az egyház szerepét átvéve, saját elveket felemelve igyekeznek terjeszteni a hitet a nép között, egyedül a bibliát tartják a hit forrásának, ezáltal folyamatos üldöztetésnek vannak kitéve (HADROVICS 1994: 9–11). Ezek az elvek – az egyházi hierarchia megkérdőjelezése, visszatérés a biblia tiszta tanaihoz – biztos talajhoz jutottak a prágai közegben (ahogy azt Hadrovics László nevezi), majd a huszita mozgalom során „vallási vezéreszmékké” (HADROVICS 1994: 12) váltak.

3.2 Husz János

Husz János (1370–1415) egy ilyen környezetben kezdhette meg tanítói és egyházi munkásságát, és terjeszthette az általa kidolgozott (vagy mástól átvett) helyesírási rendszert. 1396-tól a prágai egyetemen magiszter, 1400-tól papi pályára lépve a teológiai elméletek úttörőjévé vált, majd „1402-ben a cseh és német polgárok által fenntartott prágai Betlehem-kápolna papjává nevezték ki” (GÖRFÖL 2002: 175). Az idő során kialakult egy németellenes csoport, ennek hatására 1409-ben a német diákok és tanárok kénytelenek voltak Lipcsébe vonulni – nagy valószínűséggel magukkal vihettek cseh egyházi szövegeket is, amelyek a későbbiekben segítséget nyújthattak munkásságaik során, pl. bibliakészítés alkalmával (GÖRFÖL 2002: 176).

Teológiai munkáiban és vitáiban Husz elsősorban Wyclif tanait hangoztatta, az egyházi hierarchiát és a katolikus szentségeket kérdőjelezte meg, és ezzel bár sok követőre tett szert és tanaival sokan szimpatizáltak, 1415-ben máglyahalálra ítélték érte. Követőit nevezik huszitáknak, bár „Husz és a huszitizmus kapcsolata vitatott” (GÖRFÖL 2002: 176).

Husz, helyesírási elgondolásában igyekezett kialakítani egy reguláris hangrendszert, amely az egy hang–egy jel szabályra épül, ezzel könnyebben értelmezhetővé, átláthatóvá és egyszerűbben másolhatóvá téve a szöveget. Emellett a több hangból álló betűket leegyszerűsítve, mellékjelekkel használva képzelte el. Ez terjedt, és jutott el hazánkba is. Mivel Husz műveiben önmaga sem alkalmazta rendszeresen a saját szabályrendszerét, szövegeiből nem vehették át az írásmódot. „Mivel pedig egyfelől Husz Tractatusa (1412.) még akkor is megelőzi bibliafordításunkat, ha annak elkészültét a lehető legkorábbi időre, 1416-re tesszük, másfelől az egy betű – egy hang elvét, valamint a diakritikus jelek használatának gondolatát szerzőnk e korban máshonnan, mint Husztól nem vehette, nyilvánvaló, hogy helyesírásunk szerzőjének csak Husz lehetett a mintaképe” (KNIEZSA 1952: 147). Tehát ha ezt a helyesírást Husznak tulajdonítjuk, olyan személyek tudták átvenni, és terjeszteni, akik kapcsolatban álltak vele, vagy olyan személyekkel, akik ismerhették Huszt és munkásságát. Ez alapján a szakirodalom két személyt kapcsol ide, Pécsi Tamást, és Újlaki Bálintot, bár személyük bizonytalan. A bibliafordítást három kódexünk őrizte meg, az Apor-kódex, Bécsi-kódex és Münchener-kódex, utóbbi pedig említést tesz az eredeti fordítás keletkezéséről. A kódex szerint „Thomas et Valentinus”, vagyis Tamás és Bálint Moldovába mentek, és ott írták meg a bibliát. A kutatók a prágai egyetemen beazonosították a két férfit,

mint Pécsi Tamást, és Újlaki Bálintot, de ezt az elgondolást sokan megcáfolták (SZABÓ 1989: 118).

Annyi bizonyos azonban, hogy a fordító mindenképp a prágai közegben ismerkedett meg a Husz-féle helyesírási formával és hogy „Husz tisztelője és híve volt” (KNIEZSA 1959: 13). Kniezsa István, a szöveg huszita jellegét a helyesírás-használattal igyekszik magyarázni, mivel még a későbbi fordítások – a Bécsi-kódexben és a Müncheni-kódexben – is alkalmazzák. Eszerint a szöveg híven alkalmazza a mellékjeles – ponttal és vesszővel ellátott –, egy hang–egy jel szabályú helyesírási formát (SZABÓ 1989: 120). Husz rendszerének alapmintája a cseh kancelláriai helyesírás volt, a fordítók pedig a magyar kancelláriai helyesírás formáját tekintették mintának, ezáltal csak két betű esetén mutatható ki az azonosság (a **ĭ** és **ň** esetében) (KNIEZSA 1952: 147). Ez alapján felvetődik a kérdés, hogy a többi betűt honnan vették át a fordítók (SZABÓ 1989: 121). A legtöbb betűt a már megszokott magyar kancelláriai helyesírás adta. Emellett a fordító vagy másik helyesírási rendszerből vett át hangokat – mint pl. az **l** -t –, vagy saját maga talált ki új jelölést a hangokra (KNIEZSA 1952: 151).

3.3 A huszita jelleg megcáfolásai

Több érv látott napvilágot, amely alapján az első bibliafordításunk huszita eredetét nem lehet feltétel nélkül elfogadni. Az ellentmondások több érvet is felsorakoztatnak a „huszita” származás ellen. Kérdéssé válik a keletkezés dátuma, a fordítók személye, maga a biblia nyelve is kétségeket von maga után, emellett helyesírási szempontból sem feltétlen a huszitákhoz kapcsolható.

Elsősorban a biblia elkészülésének keltezésével kapcsolatban merülnek fel kérdések. Joseph Jirecek filológus és nyelvész „a prágai egyetem korabeli anyakönyvében magyar neveket talált”, ezek azok, akiket a későbbiekben Tamásként és Bálintként emlegettek, emellett megtalálta Hensel Emrének a nevét, akinek a fia, Németi György feltehetően a későbbi Müncheni-kódex fordítója volt (SZABÓ 1989: 119). Ezeket a fiatalokat, akik az 1390-1411-es évek körül járhattak az egyetemre, azonosították be a biblia fordítóival. Azonban, ezt az azonosítást több magyarázat miatt nem feltétlenül lehet elfogadni.

Egyrészt, ha ezek az események (az üldözések, és a biblia elkészítése) 1439 körül történtek, a két férfi az 50-es, 60-as éveiben járhatott, ami már önmaga valószínűtlenné teszi

azt a tényt, hogy képesek voltak ilyen távolságok megtételére (Szabó 1989: 119). Másodsorban „ha a prágai egyetemen tanultak volna, már bizonyosan elértek volna valamilyen egyházi fokozatot, itt meg csak egyszerűen klerikusoknak vannak nevezve, tehát még az sem biztos, hogy papok voltak.” (SZABÓ 1989: 119). Harmadsorban a fordítást az 1416-os évekre teszik, tehát közel 50 éves eltérés van a két dátum között – egyik forrás 1416-ra, másik 1439-re teszi –, emellett ekkoriban (1416-ban) a huszitizmus még nem vert gyökeret a cseh területen, tehát ők még nem tapasztalhatták meg (Szabó 1989: 119). Ezeken felül nyelvjárásilag is eltérés tapasztalható. A bibliafordítás nyelvezete alapján nyugat-dunántúlinak, „sőt egyenesen őrségi”, amely nem származhatott két délvidéki személy tollából (SZABÓ 1989: 119).

Továbbá kérdésessé válik, hogy miért vett volna át egy eretnek helyesírási módot, egy olyan ország, amely üldözte az eretnekeket, és betiltatta munkáikat. A későbbiekben ezt a helyesírási módot veszi át és alkalmazza pl. a ferences rend, a kódexirodalomban is nagy hatást mutat, amelynek tagjai szigorú szabályok között élnek (SZABÓ 1989: 121).

Ez a probléma egy újabb kérdés feltevődését adja. Mi van, ha nem Husztól vettük át, hanem egy olyan személytől, akitől korábban Husz is átvehette, ezáltal nem tekinthető eretnek szövegnek (SZABÓ 1989: 121). Ezt magyarázza az a tény is, hogy az átvett rendszerben csak két betű azonos, a többi máshonnan származik – természetesen jó része a fordítók kezétől. De pl. ott vannak az olyan problémás és kiemelt hangok, mint a *cs* hang **L** jele, amely Husz rendszerében nem található meg. És mivel nem az történt, hogy a fordítók egy-egy tetszőleges hangot vettek át, hanem az egész rendszert, ezért előfordulhat, hogy mástól vették át (KNIEZSA 1952: 147).

A helyesírás mellett a szóhasználat az, ami segíthet megfejtetni a fordítás eredetét és a fordítók kilétét. A Szentírás fordításánál folyamatos problémát eredményez, hogy hiteles fordítást kell végezni (SZABÓ 1989: 124). Csak a pontos, szó szerinti bibliaismeret hozhatja el az ember számára a megváltást, a fordító nem vehet el belőle és nem adhat hozzá újabb jelentést, mert az már egy új értelmezést kívánna, feltételezve, hogy helytelen értelmezést is létrehozhatnak. Természetesen egy fordítás során lehetetlen elkerülni, hogy a jelentés részlegesen módosuljon, ezáltal jelentkeznek olyan fordítási sajátosságok, amelyek alapján be lehet azonosítani a szöveget, illetve konstatálni, hogy valóban eretnek fordítókkal van-e dolgunk. A megállapítások alapján a fordítók tisztában voltak vele, hogyan kell helyesen, szabályosan fordítani a bibliát, hogy az visszaadja eredeti jelentésrétegeit. „A sokat vitatott és

eleget méltatott Huszita Bibliáról irodalomkritikai szempontból azt kell megjegyezni, hogy fordítói igen nagy feladatra vállalkoztak, ezt igen következetesen és előírászerűen látták el; ugyanazon latin szót mindig ugyanazon magyarral igyekeztek visszaadni, s ahol az anyanyelvi még hiányzott, bátran alkottak újat” (SÖTÉR 1981: 22).

A szöveg eretnek mibenlétét egy szóhasználat kapcsán jelentették ki. A „szent szellet” szóhasználat ellenszenvet váltott ki a ferences krónikákból, eretnek érzetűnek hatott, de a kutatások kimutatták, „hogy a kifejezés megalkotásával a fordítók nagyon is a magyar nyelv szellemében jártak el” (HADROVICS 1994: 101). A fordítás oka, hogy a legtöbb nyelven – mint ahogy a német és cseh fordításban – az „anima” és a „spritus” szavakkal jelölik a fogalmat, amely a mi nyelvünk esetében egyedül a „lélek” szóval van feltüntetve (HADROVICS 1994: 101). A hitelesség érdekében a fordítóknak jelölniük kellett, hogy a két fogalom eltér egymástól, ezért alkották meg a „szent szellet” kifejezést a „szent lélek” mellé. Azonban a fordításban nem mindig alkalmazzák szabályosan a már elválasztott kifejezéseket (HADROVICS 1994: 101). Ahol egy általánosan ismert szövegrészletbe kellett beleilleszteni a kifejezést, ott a már berögzült „anima” került bele. Ez a szóalkotás tehát azt mutatja, hogy a fordítók igyekeztek a magyar nyelv sajátosságait is felhasználni a hiteles fordítás érdekében (HADROVICS 1994: 102).

3.4 Egyéb eredetelméletek

A soron lévő fejezetben azokat a feltételezéseket mutatom be, amelyek eltérnek a huszita eredetelmélettől. Ennek alátámasztását bizonyíthatja az a tény, hogy ebben a korban már Husz előtt sok területen jelentős szerephez jut a diakritikus jelhasználat (HADROVICS 1994: 121). Először is a latin írásban ekkor válik általánossá az **i** betű fölé helyezett pont, illetve az **y** fölé emelt két pont (ÿ) (HADROVICS 1994: 121). Másodsorban vannak olyan távolabb eső területek, amelyeken szintén a mellékjel-használat a jellemző, de ezek a területek távolsági viszonyaik miatt nehezen válhattak helyesírási reformot meghatározó tényezővé. Az akkori Izland területén is megjelennek a jelek, felvetődött tehát a gondolat, hogy mellékjeleink innen származnak. Mivel az északi területek között ekkoriban szoros kapcsolat alakul ki, Dánián keresztül feltételezik a helyesírás átterjedését (HADROVICS 1994: 122).

Születtek elméletek, mely szerint, az írektől származik ez a helyesírási mód, akik közép-európai kalandozásaik során nagy hatást gyakorolhattak a területre. H. Zimmer munkássága

kimutatta, hogy hatásuk a német területeken és a környékén a XIII. századig érződött, ezáltal esetlegesen eljuthatott a cseh területekre, bár az kétséges hogy 200 év kellett ahhoz, hogy ez a helyesírási forma alakot öltjön (SZABÓ 1989: 122).

Emellett voltak olyan elképzelések is, mely szerint a héber területekről származik. Balázs János is ezt a feltevést preferálja (SZABÓ 1989: 122) Ennek legfőbb oka, hogy maga Husz is sokszor említést tesz munkáiban a héberre, ezáltal bizonyára kiválóan ismerte (SZABÓ 1989: 122). Emellett a héber nyelv volt az egyik a Biblia szent nyelvei közül, ezáltal nagy tekintélynek örvend ebben az időben, ekkor zajlik ugyanis a humanizmus felfutása. Éppen ezért, „nemcsak Párizsban, hanem Bolognában, Salamancában, és Oxfordban is külön tanszék volt a héber számára” (SZABÓ 1989: 122). Ezek alapján „Balázs szerint nem is az ír lehetett Husz mintája a diakritikus jelekre, hanem a héber” (Szabó 1989: 122).

Ezek tehát azok az elképzelések voltak, melyek alapján a mellékjeles helyesírás nem feltétlen közvetlen Husztól vehettük át, illetve, hogy Husz is átvehette valahonnan, és nem a saját újítása. A továbbiakban a fordítókat és a fordítási módot és nyelvezetet mutatom be, ugyanis ezek azok az elemek, melyek a huszita jelleg megkérdőjelezésére készítették a kutatókat.

A biblia fordítói személye esetében „igazhitű, nem eretnek fordítóra vagy fordítókra gondolunk” (SZABÓ 1989: 124). A fordítást tekintve a nyelvezet és írásmód elárulja, hogy egy egyházi közösség közegében íródhatott. „Úgy hisszük, sikerült azonban megerősítenünk azt a véleményt, hogy a fordítók kolostori használatra készült kódexek alapján dolgoztak” (SZABÓ 1966: 153). Emellett nem nyilvánítható eretneknek a szöveg, hogyha azt vesszük figyelembe, hogy a későbbiekben milyen jelentősen elterjedt ez a bibliafordítás, és hogy a későbbi fordítások során is fel fogják használni őket (pl. majd Káldi György és Sylvester János).

A fordítók személye és a fordítások esetén is felvetődik a gyanú, hogy nem huszita. Ez alapján számos eredet-elmélet alakult meg a kutatók körében, többek között a pálos, premontrei, bencés rendekhez kapcsolták a fordítások keletkezését.

„Legkorábban pálos vagy ferencendi eredetűnek tartották a Bécsi-kódexet” (BÜKY 1986: 37). A ferences rend emberei szigorú szabályok között tevékenykedtek. Magas műveltségre tettek szert, ezáltal számos külföldi egyetemre eljuthattak. Munkásságuk értékét mindig kötelesek voltak bemutatni (TARNAI 1984: 90). Ez eredetelmélet ellen szól, hogy „az inkvizíció elől Moldvába menekült ferencendi atyák szorongattatásukban ilyen, nagy nyugalmat igénylő munkát, nem tudtak volna megvalósítani” (BÜKY 1986: 37).

A premontrei eredet mellett szól Tímár Kálmán szerint, hogy a Münchener-kódex naptárának eredete premontrei. Ez azonban nem bizonyítja ezt az eredetet, mivel „azt más személy is igen jól tudta használni” (BÜKY 1986: 37). Azonban „az könnyen lehetséges, hogy Bálint és Tamás pap, mint prágai egyetemi hallgatók bibliát Prágában vettek maguknak s ez annál is inkább lehetett premontrei kódex, mivel a premontrei rendnek éppen Prága mellett volt nagy rendháza, s bizonyára kódexmásoló műhelye” (BÜKY 1986: 37). Ezek alapján a naptárt könnyen átvehették belőle. Emellett a premontrei apácák őrizték meg mindhárom (Apor-, Münchener- és Bécsi-kódexet), azonban ez az eredetét még nem bizonyítja (BÜKY 1986: 37).

Újabb elgondolások alapján a bencéseknek tulajdonítják. A Münchener-kódex naptárát bencés eredetűnek tartják. Emellett jelentős bizonyítási alapot nem tudtak felmutatni, kizárólag annyit állapítottak meg, hogy a Szalkai Magyar Balázs féle krónika, melyben a Tamás és Bálint szöveg benne foglaltatik, a dátumban téved (BÜKY 1986: 37).

Ahogy az megfigyelhető, a Huszita Biblia eredetével kapcsolatban számos felmerülő kérdés megoldatlan problémát állít a kutatók elé. Általánosan azonban elfogadhatónak mondható az a tény, hogy ez a bibliafordítás huszita eredetű, és ezt a továbbiakban sem kívánom megcáfolni. Éppen ezért a korábbi eredetelméleteket csak felsorolás útján kívántam szemléltetni. Mindezek ellenére megmaradok az eredeti, általános elméletnél, a dolgozatban, a továbbiakban is a „huszita” jelzőt fogom használni. A következő fejezetekben bemutatom a Huszita Bibliát, hogy hogyan maradt ránk, és milyen nyelvezeti sajátosságokkal bír.

3.5 Huszita Biblia

A Huszita Biblia jelentőségteljes szöveg a számunkra. Az eredeti Huszita Biblia szöveg megsemmisült, de 3 kódexünk megőrizte a szöveget. A 3 kódexet nevezzük együttesen Huszita Bibliának (BÁRCZI–BENKŐ–BERRÁR 1993: 46). Elsősorban ez az első magyar bibliafordításunk, másrészt nagyban hozzájárult ahhoz, hogy helyesírásunk elnyerje a mai formáját. A szakirodalom szerint az eredeti 1416-1441 körül keletkezhetett. A két prágai egyetemen tanult férfi (akiket már a korábbi fejezetekben említettem), átvette, mind Husz János tanait, mint a husziták által használt mellékjeles helyesírási rendszert. Ők voltak tehát az elsők, akik ezt a módszert szövegükben elsajátították, és ezt a helyesírási módot a Huszita

Biblia másolatok is megtartották. Ebben az időszakban lendült fel a kódexirodalom, épp ezért három kódexünk is megőrizte a Huszita Biblia átiratát, több-kevesebb javítást végezve benne.

Az egyik kódex a Bécsi, vagy Révai- kódex, az 1450-es évek munkája. Ebben, a 162 levélből álló műben az Ószövetség egy kisebb könyve található. Szabó Dénes „A magyar nyelvemlékek” című művében úgy tartja, ez a kódex a Jókai-kódexszel lehet egyidős. A kódex másolásán három kéz dolgozott, ettől függetlenül ez a kódex adja a leghűbb másolatot, a három közül (SZABÓ 1960: 26).

A másik irat, amelyben megőrződött a másolat, az a Münchener vagy Jászay-kódex. Ebbe az Újszövetség négy evangéliuma került be hiánytalanul a 115 levélből álló műbe. A kódex három másolója közül az egyik, nagy valószínűséggel Németi György volt (akiről már a korábbiak kapcsán szóltam), ő másolta a legnagyobb részét, azonban ez már kevésbé hitelesen adja vissza a Huszita Biblia nyelvének képét. Minél később másolják annál nagyobb a pontatlanság, a téves másolás lehetősége (SZABÓ 1960: 27–29).

Az utolsó, legkésőbbi kódex az Apor-kódex. Ez a XV. század végén keletkezett mű tartalmazza az ószövetségi zsoltárokat. A mű azonban hiányos, 116 levélből 92 elveszett. Kérdéses ilyen mennyiségű irodalom mennyire szolgáltat, biztosíthat hiteles nyelvi képet a számunkra. A szakirodalom szerint két kéz másolata, de csak a második kéz alkalmazza a mellékjeles helyesírást, ezt azonban nagy valószínűséggel katolikusok másolták. A legelső fordítás katolikus ellenérzetű volt, ezért is érdekes, hogy a katolikus egyház tagjai lemásolták (Szabó 1960: 30).

„A három kódexet tartalma és nyelve szorosan összefűzi... Mind a három ugyanazon a nyelvjárásban, ugyanazon helyesírással íródott és, ugyanazoktól a fordítóktól származik” (SZABÓ 1960: 27) Fontos nyelvemlékeink, hiszen mérföldkövet jelentenek, mind a helyesírásunk kialakításában, mind pedig a vallási és – irodalmi élet megindulásában.

3.6 A magyar és cseh huszita helyesírás összehasonlítása

A cseh huszita helyesírás Husz Jánostól származik, a magyar huszita helyesírás pedig fordítónk egyéni helyesírásreformját tükrözi. Mint ahogy azt már említettem, fordítónk nagy valószínűséggel Husztól vette át az elképzelést, amelyet saját, magyar mintára valósított meg, egyéni hangjelölési rendszerével. Az előbbi alapja a cseh kancelláriai helyesírás, utóbbié a magyar kancelláriai helyesírás volt. Annak hagyományát és jelölési rendszerét figyelembe

véve újították azt meg. Azon hangok jelölését, melyek már mélyen berögzültek a közhasználatba és évszázadok óta ugyanabban a formájukban használatosak, fordítónk érintetlenül hagyta. A problémás hangokat igyekeztek egyszerűbb formával jelölni, mint ahogy azt a mai kettőshangzóink esetében és a hosszú magánhangzók esetében tették. A következőkben összehasonlítom a két helyesírás jelölési módszerét, vizsgálva annak hasonlóságait és jelentős különbségeit (ezt a Függelék részben táblázatban is szemléltetem dolgozatom végén, illetve a későbbiekben is minden helyesírási rendszer esetében odaírom hol található meg a Függelékben a hozzá kapcsolódó rész).

Mint ahogy azt látni fogjuk, a két helyesírás sokkal több szempontból különbözik, mint hasonlít egymásra. Ahogy azt már említettem, lényegében csak két hangra terjed ki az azonosság. Főleg a hangpárok (*sz~z*, *s~zs*, *c~cs*) esetében volt szükséges a különválasztás, valamint a magánhangzók (*ü*, *ö*, a nyílt és zárt *ë*) esetében. Ez a rendszer tehát különbséget tesz a nyílt és zárt *ë* között, emellett „saját betűt kap az *ö*, *ő* (*ø*, azaz „farkas o”), s megszületik az *u*, *ú* és az *ü*, *ű* szembeállításának a lehetősége is” (KISS–PUSZTAI 2005: 295). A mellékjelezésről elsődlegesen megállapítható, hogy Husz és fordítónk nem minden esetben ugyanazt a hangot látja el mellékjellel, sőt azt mondhatnánk, hogy fordítónk csaknem maradéktalanul az ellentétes esetben alkalmazza a mellékjeleket. Mikor Husz az alaphangot látja el mellékjellel, mint ahogy pl. azt a *s* esetében megfigyelhetjük, fordítónk a *zs* hangot látja el vesszővel.

Az *sz~z* hangpár jelölése esetén, Husz az *sz*-re az *s* betűt használja, a Huszita Biblia fordítója pedig *ž*-t. Ezzel a *z* hangnak mindketten megtartották az egyszerű *z* jelet. Mivel Husz az *s* jelet az *sz* hang jeléül használta, ezáltal az *s* jelet mellékjellel ellátva *š*-t használ. A magyar huszita helyesírásban az *s* hangnak *s* jele rendelkezésre állt. Az *s* hangpárjaként a *zs* lépett fel. Husz esetében a *ž* szolgál a jelölésére, a magyar fordító esetében azonban az *s* betűt látja el mellékjellel. Ennek a különbségnek az oka, hogy az *sz* hang jelölése esetében Husz már felhasználta az *s* hangot, a fordító pedig a *z* hang mellékjeles formáját használta fel.

Másik jelentős különbség a *c~cs* hangpár esetében mutatkozik. Ebben az esetben a két személy jelölési rendszere teljesen különbözik egymástól, mind azt figyelembe véve, hogy mit látnak el mellékjellel, mind azt figyelve, hogy milyen mellékjeleket használnak. A *c* hangnál Husz egyszerű *c*-vel jelöli, a fordító azonban *č*-vel. Utóbbi felesleges „túljelölés” ugyanis ha egyszerűen *c*-vel jelölné, akkor is meg lenne különböztetve a *cs*-től. A *cs* hang jelölésére ugyanis bevezetett fordítónk egy új, nem a cseh helyesírásból származó jelet, az *L*-t.

Husz ezzel szemben a *cs* jelölésére a **c** mellékjeles verzióját, a **ċ**-t alkalmazza, tehát a fordító ezt a hangot nem vehette át Husztól és a korábbi helyesírásunkban sem jelentkezik.

A *ty*, *gy*, *ny*, *ly* hangok jelölés esetében mindketten egy, mellékjellel ellátott jelet alkalmaztak. Itt figyelhető meg az egyetlen – vagyis két hangra kiterjedő – azonosság. Ezek esetében is vegyes mellékjelezés figyelhető meg. Egyrészt Husz jobban preferálja a pontozást, illetve az *l~ly* esetében láthatjuk, hogy az alapjelet, vagyis az **l**-t látja el mellékjellel, és nem a *ly* hangnak megfelelő jelet. A Huszita Biblia fordítója esetében a pontozás és a vesszőzés is jelen van, előbbi nagyobb hangsúlyt kap. A *ty* jelének mindketten a **ṭ**-t alkalmazzák, és *ny* jele pedig az **ṇ** lesz. A *gy* jelezésénél Husz a **ḍ**-t fordítónk pedig a **g**-t alkalmazza. Ezáltal felmerül a kérdés, hogy fordítónk esetében mi lesz a *g* hang jele. Ebben az esetben a fordító látja el az alapjelet, a **g**-t mellékjellel (**ḡ**). Láthatjuk, hogy egyikük sem tudta még logikusan, rendszerűen alkalmazni a mellékjelezést. Ez látszik az *l~ly* hangok jelölésének esetén is. Fordítónk meghagyta az **l** jelet az *l* hangnak, azonban az **l** jelet Husz a *ly* hangnak szánta. Ezáltal Husz az *l* jelének az **ḷ**-t, fordítónk pedig **ḷ**-t használt. Meglepő, hogy ennek a jelnek az esetén a mellékjelet nem a betű mögé, hanem elé helyezte, tehát még nem használták célszerűen, ésszerűen és következetesen a jeleket.

A Függelékben levő táblázatokban (lásd a 6. táblázat) még feltüntettem néhány hangot, de úgy gondolom a két rendszer közti eltérések érzékeltetéséhez ennyi jelölési sajátosság bemutatása is elegendő volt. Ezek alapján megállapítható, hogy következetesen egyikük sem tudta még alkalmazni a jelölési rendszerüket. Egyrészt ez azért valósulhatott meg, mert voltak olyan korábbi jelölési módok, amelyek berögzült, megszokott formáit nem kívántak megváltoztatni, másrésztől voltak jelek (pl. az **l**), amelyeket más környezetből vettek át. A mellékjelek használata kapcsán megállapítható, hogy Husz szívesebben használt pontokat, fordítónk pedig vegyesen használta a pontokat és vesszőket (a későbbiekben viszont a vesszőzés került előtérbe nyelvtaníróinknál). Emellett kijelenthető, hogy fordítónk valóban csak elvben alkalmazta Husz rendszerét, ugyanis sem a mellékjelezés minősége (pont és vesszőhasználat gyakorisága), sem a mellékjelek „helye” (alapjelen, vagy a hangpárján elhelyezve) nem hasonlít.

A következő nagy fejezetben azt kívánom bemutatni, hogy ez a rendszer, nevezetesen a Huszita Biblia hangjelölési rendszere, milyen mértékben hatott a későbbi helyesírás képekre, és meddig terjed ki a hatása.

4. A Huszita Biblia hatása

4.1 A kancelláriai helyesírás

Mielőtt az adott időszakról (XV–XIX. század) egy összefoglaló képet adnék, szükségesnek érzem bemutatni, milyen volt a korábbi, kancelláriai helyesírás, mert ez még a későbbi korok folytán is jelentős szereppel bír és helyesírásunk egységesülésének bonyolultságára is magyarázattal szolgálhat. „Ilyen értelemben az úgynevezett kancelláriai helyesírás olyan rendszer, mely egész helyesírás-történetünk kiindulópontjának tekinthető” (KISS–PUSZTAI 2005: 283). Ez azt a korszakot foglalja magába, mikor az írni-olvasni tudás egyházi kiváltságnak számított és a világiaknak is csak csekély részét érintette.

Kezdetei egészen a XI. századig nyúlnak vissza. Szent István államalapítása egy új igazgatási rendszert is hozott magával. Ahogy a közigazgatás egyre bonyolultabbá vált, szükség volt különböző intézmények kialakítására, a sikeres működtetéshez. Így jött létre a magyar királyi kancellária és a hiteles helyek intézménye. Előtte még a szóbeliség állt domináns szerepben, az ügyintézők is szóban zajlottak, ez bonyodalmat okozott. Kezdetben ezek a helyek minimális számú oklevelet adtak ki, és már ekkor is az egyház érdeme volt, az írás. Kevés oklevelet adtak ki, azonban az elmondható, hogy ebben az időben egy-egy személy vezetése alatt adták ki az okleveleket, ezáltal azoknak a személyeknek a helyesírási rendszere tükröződik ki az oklevelekből, ezáltal valamiféle egységet nyújtanak (KNIEZSA 1952: 9–12). III. Béla idejétől a nyelvi egység mellett az oklevelek „formális részei is mindinkább állandósulnak és egységesebb jelleget tüntetnek fel.” (KNIEZSA 1952: 10). A készen hozott okleveleket ezeken a helyeken formálisan átalakították, átmásolták, de a tulajdonnevek írását igyekeztek javítás nélkül átmásolni, ezért előfordulhat a különböző helyesírások keveredése. A XIII. századtól egyre nagyobb szerepvállalás hárult ezekre az intézményekre –elismert, teljes jogú hivattalá a tatárjárás után válik–, ezáltal megindult az egységesülés, állandósulás megszilárdítása felé. Ebben a korban alakulnak meg a hiteles helyek is, amelyek az egyházzal szorosabb kapcsolatot ápolnak, ebből kifolyólag az egyházi intézmények (káptalan, prépostság) mellett állították fel. Ennek ellenére nem az egyháznak, hanem a „központi hatalomnak mintegy helyi hatóságává lettek” (KNIEZSA 1952: 13). Ezáltal

folyamatos levelezés indult meg a hiteles helyek és a királyi kancellária között, „amely minden téren nagyfokú egyöntetűséget eredményezett”, ezáltal a hangjelölési rendszerben is (KNIEZSA 1952: 13). Problémák csak azon hangok esetében merültek fel, amelyek a latin ábécéből hiányoztak, ezáltal megfelelő jelük sem volt még. Ezáltal a következő hangokat kisebb változtatások ellenére a mai módon írták akkor és ma is: *a, o, e, i, p, b, t, d, f, l, r, m, n, z* (KNIEZSA 1952: 14).

A kezdeti korokban (Kniezsa ezt az I. korszaknak nevezi) a hangok pótlására több módszert is alkalmaztak. Egyik módja, hogy a „rokonhangok jelét alkalmazzák” (KNIEZSA 1952: 14) ez azonban azt eredményezte, hogy egy hangot több betűvel is jelöltek, illetve egy betű több hang értékének felelt meg. Másik módja, hogy pár betűt más nyelvekből vettünk át. Erőteljes lesz pl. a német hatás. Már ebben a korban kialakult pár hangpár, mint az *s~z*, és mellé a hozzá hasonló *š~ž*. Ezek jelölését már megkülönböztették. Előbbi hangpár jele a **z**, utóbbié az **s** lett. A palatális (szájüreg első részében képzett) *d'* hangot **g**-vel jelölték. A *v, u, ü* hangot, a **v, u, w**, jelekkel váltakozva, következetesség nélkül jelölték, ez a rendszer legproblematisabb területe, ez a probléma a XVIII. századra egységesülni látszik, ekkor alakul ki az elképzelés, hogy külön kell választani a 3 hang jelölését (KNIEZSA 1952: 15). A *v-t* a legkorábbi oklevelekben betűkettőzéssel, **uu**-val írják. Emellett leggyakoribb változatosságot a mai *c, cs* és a *k* írása mutatja. Ekkor a *k* hangot, **k** és **c** betűvel írják egyeseken, a későbbi korokban indul meg a **c** fokozatos háttérbe szorítása –bár később még több jelölési módjuk is létrejön–, ezzel megszületve a mai **k** alak (KNIEZSA 1952: 16). Az *i* és a *j* hangok is sokáig problémát okoznak, felváltva használják jelölésükre az **i**, a **j**, és a latinból átvett **y** jeleket. Utóbbi szerepét a későbbiekben igyekeznek a latinból átvett szavak leírására redukálni, azonban az **y** egyre jobban háttérbe szorítja az **i**-t. „Az ómagyar *χ* hang szabályos jele kezdettől fogva a **h**.” (KNIEZSA 1952: 17) Emellett megjelenik jelölként a **ch** is. A *henye*, vagy néma *h* már ekkor megjelenik, mint mássalhangzók utáni néma *h*, és ez a későbbi korokban „szinte következetessé válik.” (KNIEZSA 1952: 17). Mint láthattuk a korábbi felsorolásból, a legtöbb magánhangzót gond nélkül, változatlanul átvettük a latinból, azonban maradt pár hangzó, amely a már meglévők ellenére is sok problémát okoz. Ezek lesznek a következőkben az *ö, ő, ü, ű* hangok, melyek jelölése a XVIII. századig nem mutat egységet. (Az I. korszak jelölési sajátosságait lásd az I. táblázatban)

A II. korszakot mely a tatárjárásig nyúlik, a változatosság és sokszínűség jellemezte (KNIEZSA 1952: 18). Ennek egyrészt az oka, hogy ebben az időszakban kezdenek elterjedni az

oklevelek, és a kódexek, és mivel más-más személy keze munkái, így a helyesírásuk is eltérő képet mutat. Ez adja a betűrendszer tarkaságát. Ekkor megindul az összetett jelek rendszeres alkalmazása, emellett újabb hangjelölési módok jönnek létre az egyes hangok esetében (pl. a *c* hang jelei: **c, z, cz, zc, sc, ch** stb.) (KNIEZSA 1952: 19). Ezáltal a *k* hang jelölésére, megjelenik a **c** és **k** mellé a **q** is. Többi betűnk tekintetében jelentős változtatás nem történik, bár érdemes megjegyezni, hogy ekkor már igyekeznek szabályok közé szorítani a használatukat, mást alkalmaznak szó, elején, végén, s közepén, és mást az idegen szavakban. Ennek okán pl. „a **w** csak *v*-t jelöl” (KNIEZSA 1952: 22), az **u**-t szó elején nem használja. A palatalizált hangoknál feltűnik az első betűkapcsolat, a *d'* hang jele a **gi** lesz. Felbukkan a *t'* hangértékű **g**, lehet pont ezáltal alakult ki az előbbi **gi** betű, hogy ne legyen jelölésegyezés. (A II. korszak hangjelölési rendszere a 2. táblázatban található)

A III. korszak esetében az 1340-es–50-es évekig tekintünk előre. Az egyszerűsödés felé vezető lineáris változás ebben a szakaszban is szünet nélkül folytatódik. Fő változás a jelek mennyiségében figyelhető meg, ebben a korban már előfordulnak mai jelek, amelyek ebben a korban szilárdultak meg, és jelentős változáson már nem mennek keresztül (KNIEZSA 1952: 38). Ekkor a **k** betű elnyeri domináns, egyeduralkodó szerepét, a többi, korábbi jelölése (**c, ch**) már csak szórványosan élnek. A legnagyobb változatosság még most is az *s* hang (jelölései: **z, sc, s, sz, sch**; bár a **c** már kiveszett) és a *c* hang (jelölései: **ch, chi, chy, c, z, s, ts**) esetében figyelhető meg (KNIEZSA 1952: 39–43). A *v, ü, w* esetében még mindig a változatosság figyelhető meg, de egyre inkább szabályokhoz van kötve az alkalmazásuk. Megjelenik az *n* és *l* hangok jelölésére az **ny** és a **ly**, bár mellettük jelen vannak az **n** és **l** formák is (KNIEZSA 1952: 48). Az *i* és *j* kérdését megoldotta az **y** általánossá tétele az **i** háttérbe szorításával. A *t'*-t és *d'*-t, melyek a későbbiekben **ty**-vé és **gy**-vé alakulnak, most még a sokszínűség jellemzi (*d'* jelei: **g, gy, y** és *t'* jelei: **g, gy, ch, t, ty, thy**) (KNIEZSA 1952: 46–48). (A III. korszak jelei a 3. táblázatban vannak)

A IV. korszak (1400–1526) hangjelölési rendszere végre eljutott egy olyan pontra, amely már egy letisztult, egyöntetű hangrendszer képét mutatja (KNIEZSA 1952: 58). Az **i** betű kizorul az **y**-al szemben, az *u, v, ü* kérdést a **w** általános használata oldja meg. A hangpárok, az *s~z* és *š~ž* azonos jelet kapnak, előbbit **z**-vel, utóbbit **s**-sel jelölik, és a *c~č* párból, a **c** kapja a **cz** jelet, a **č**-nek pedig a **ch** jut. A *k* végleges jele a **k** lesz. Megjelennek a **ty, gy, ny, ly** kétjegyű mássalhangzóink, emellett kialakul egy **x** betű, „amely a II. korszak óta felbukkan *k+ s* és *k+ š* hangértékben egyaránt” (KNIEZSA 1952: 60) Ami a hosszú

magánhangzókat illeti, azok kérdését már rég nem tisztáztam. Ebben a korban még duplázással jelölik őket, ezáltal az **aa**, **ee**, **oo** (a hosszú ó-t a rövid o-val azonosan írják) és az **uu** jelek terjednek el (KNIEZSA 1952: 59–60). Ezek hosszúságát a későbbiekben, mint tudjuk, mellékjel fogja jelölni. (A IV. korszak jelölését lásd a 4. táblázatban)

Ezt az időszakot nagyjából az 1520-as évek vége zárja le. Ezután jelentkeznek olyan társadalmi, nyelvi kibontakozások, amelyek segítségével lesznek, hogy ez a helyesírási rendszer még egységesebbé és ésszerűbbé válhasson. Ekkor indul meg majd a Huszita Biblia hatása, ekkoriban indul meg a könyvnyomtatás fellendülése (1450-ben találják fel), ezáltal a helyesírásunk egy újabb löketet kap, ekkor már az egyházi személyek és a nyomdák helyesírása válik befolyásoló szerepűvé, ugyanis ők foglalkoznak kezdetben nyelvtanítással. A vulgáris, nemzeti nyelv kérdése felértékelődik, főleg a vallás terén, megindul az igény a magyar nyelvű igehirdetésre. Kezdetben az egyházi- és kódexirodalomban terjed a kancelláriai és a mellékjeles helyesírás kevert változata. Utána a vallási témájú művek helyesírását igyekeztek más, világi témájú műveikbe is átvéteni –ugyanis a legtöbb nyelvtanító vallási személy volt –, ezáltal az általuk megalkotott helyesírási módok szélesebb körben terjedhettek el. A következő fejezetekben ezek terjedését vizsgálom, és foglalom össze.

4.2 Kódexirodalom

A huszita helyesírás magyar hatása először a kódexirodalomban nyilvánul meg. „Tamás és Bálint pap fordítása nemcsak azzal jelentett újítást, hogy a huszita mozgalom elvei következtében a biblia szövegét nemzeti nyelven tette közkinccsé, hanem azzal is, hogy a szerzők művükben a Husz Jánostól alkotott reform-helyesírás magyar változatát alkalmazták, és ezzel a korábbi, úgynevezett kancelláriai helyesírás mellé egy új helyesírási típust, a „mellékjeles” helyesírást teremtették meg nálunk.” (BÁRCZI–BENKŐ–BERRÁR 1993: 46). Ez az a pont, ahol a már 400 éve élő kancelláriai helyesíráshoz, – „amely a legújabbkori helyesírásunknak is” mintául szolgál –, egy új helyesírásmód kapcsolódik (KNIEZSA 1952: 5). Ennek előnye, hogy azokat a hangokat is megkülönbözteti, amelyekre a kancelláriai helyesírásnak nem volt külön jele”(KNIEZSA 1959: 11). Ezáltal kiszélesíti és leegyszerűsíti a jelölési rendszert. Azonban, ahogy Husz sem tudta műveiben teljesen alkalmazni az új rendszerét, úgy a magyar fordító rendszerében is kisebb-nagyobb tökéletlenségek

jelentkeznek, és ez a tökéletlenség még nagyon sokáig megoldatlan marad. Ennek egyik oka, hogy igyekeznek a kancelláriai helyesírás berögzült szabályait is figyelembe venni, ezáltal néhány hibáját nem kívánja kijavítani, mint pl. a *k* hang **k** és **c** jele esetében mindkét betű megmarad, ezáltal egy felesleges jelölési mód marad használatban. Másik oka, hogy átír egy betűt, de az a későbbiekben nem terjed el jelentős mértékben, és helyette a kancelláriai helyesírás által használt betűt részesítik előnyben, mint pl. amikor „az *s*-féle hangoknak vesszőkkel való megkülönböztetését” elhagyják a ferences szövegekben (KNEIEZSA 1959: 13).

A két eltérő helyesírási mód háromféleképpen jelenik meg a kódexek helyesírásában. Egyrészt megjelennek a csak kancelláriai helyesírást alkalmazó kódexek, másrészt elterjed a mellékjeles helyesírással íródott kódex-csoport (KNEIEZSA 1952: 102). Ezek mellett harmadik csoportként megjelennek – és ez a leggyakrabban előforduló csoport –, a keveréktípusok, az előbbi kettőt működtető kódex-helyesírás. „A maga egészében idetartozik a Krisztina legenda, a Birk-, a Kriza-, a Czech-, a Jordánszky-, a Batthyányi- és az Érdy-kódex, továbbá a Könyvecse, valamint az Érsekújvári kódex 1. keze (Sövényi Márta kézírása)” (KISS–PUSZTAI 2005: 297). Részben azért ez a legelterjedtebb csoport, mert egy kódexen belül is több kéz dolgozik, ezáltal egy szövegen belül is eltérhetnek a helyesíráshasználatok, keverve a két rendszert. Emiatt helyesírásunkat már ekkor a tarkaság jellemezte, ami közel a XVIII. század végéig fog tartani, ha nem is olyan jelentős mértékben.

A kódexirodalmunk a XV. században indult meg, és közel a XVII. századig terjed ki a hatása. Ez idő alatt 17 kéz írt mellékjeles helyesírással (SZABÓ 1989: 121). Leggyakoribb előfordulásuk a ferences és domonkos szövegeinkben jelenik meg (ilyen pl. a Teleki-kódex). „Sok más emlékből is találkozunk vele, így a következőkben: Guary-kódex, Nádor-kódex, Nagyszombati-kódex, Döbrentei-kódex, Bod-kódex, Sándor-kódex, Simor-kódex, Tihanyi-kódex, Székelyudvarhely-kódex 1. és 2. keze stb.” (KISS–PUSZTAI 2005: 295). A ferencesek esetében a mellékjeles helyesírás már újabb változáson ment keresztül. Többet között „mellőzték az *s*-féle hangoknak vesszőkkel való megkülönböztetését”, emellett meghagyták az ismeretlen eredetű **L**-t a *cs* hang jelölésére, de a *c* jelölésére használt **é** helyett a kancelláriai helyesírás **cz**-jét alkalmazták, tehát ők is a két helyesírási módot keverve írtak (KNEIEZSA 1959: 13).

4.3 Protestáns – katolikus vita

Ez már az újkor idejére, a XVI.–XVIII. század végéig tartó időszakra esik. Ekkor már jelentős mértékben keveredett a két helyesírástípus, amely a későbbiekben, felekezetiileg megosztó szerepet tölt be. A betűkettőzés és a mellékjelezés még mindig egymás mellett él és vegyesen alkalmazott. Azt azonban meg kell itt jegyezni, hogy a XVI. századig jelen van a kancelláriai helyesírásnak egy tiszta, érintetlen változata is, mindaddig, amíg a nyomtatási feltételek hiányossága miatt –ugyanis nyomtatásban ezt nem használták– nem kényszerült a mellékjeles helyesírással keveredésre, ezáltal innentől csak a két helyesírás ötvözetét vizsgálhatjuk (KNEIÉZSA 1959: 14).

„A reformáció és ellenreformáció korában a társadalmi ellentétek a vallás terén fejeződtek ki. Az emberek vagy protestánsok, vagy katolikusok voltak, és ez az egész magatartásukat meghatározta.”(KNEIÉZSA 1959: 15) Ebből következik, hogy a helyesírást is a felekezeti különbségek szabályozták. Bár a két felekezet helyesírása lényegében nem mutat jelentős eltéréseket, de számottevően meghatározta a benne munkálkodó nyelvtanírók munkásságát. Ez a reformáció időszaka, amikor a protestantizmus teret nyer, mind a vallásban betöltött szerepében, mind a könyvkultúrában. Ebben az időszakban terjed el a könyvnyomtatás is, így a két tényező – a protestantizmus és a könyvkiadás – összekapcsolódásából kialakul egy, a protestánsokra jellemző helyesírási mód, mely az általuk kinyomtatott könyvekben is jelentős szerephez jut. Az újonnan „nyomtatott könyvek mind az új helyesírást terjesztették”, ez vált az elfogadottá (KNEIÉZSA 1959: 14). Ehhez képest a katolikus helyesírás csak később tudott teret hódítani.

A vallás mellett azonban a könyvnyomtatás is jelentős befolyással bírt a helyesírásra. „A nyomdatechnika azonban nem tűri az egyénieskedést” (KNEIÉZSA 1959: 15). Ennek oka, egyrészt a betűkészlet hiánya, másrészt így a nyomtatás is hosszabb időt és több munkaerőt venne igénybe, amelyre ebben a korban (alig indult útjára a könyvnyomtatás, és kezdetleges volt) nem volt lehetőség. Ezáltal a sajátos jelöléseket a nyomdában gyakorta kijavították olyan betűre, amellyel a nyomda rendelkezett. „A helyesírás egységesítéséhez egyébként a technikai kötöttségek is hozzájárulhatnak: egy-egy nyomdának mindig adott betűkészlettel kell gazdálkodnia; ez tervszerűséget kíván, és kiszűri az egyedi, alkalmi megoldásokat” (KISS–PUSZTAI 2005: 584). Az mondható tehát el erről a korról, hogy a nyomdászok és a cenzúra, jelentős befolyással volt a különleges helyesírási módokra.

Természetesen ez a korlátoltság nem vonzott magával jelentősebb problémákat, a változások sora a nehézségek ellenére is sikeresen lezajlott. Ebben az időszakban régi jelek tűnnek el, és újabbak bukkannak fel, átvéve a szerepüket. Megjelenik az *sz* hang **sz** jelölése, a *c* hang jelölésére kialakul a **cz** és **ć** helyett megjelent a **tz** (egy újabb kettőshangzó) jel használata, ennek párjaként, az idegen eredetű **l** és a **ch** helyett felbukkan a **cs**. A legváltozatosabb jeleket a magánhangzók, főleg az *ö* és *ü* esetében figyelhetjük meg. Az *ö* jelölésére sajnos még mindig elég sok betűt használnak váltakozva (kettőshangzót és mellékjelet egyaránt használva), mint pl. **õ**, **ö**, **oe**, **eo**. Már észrevehető azonban egyfajta következetesség, mivel az *ü* jelölésére is hasonló betűkapcsolatok és mellékjeleket alkalmaznak, mint az *ö* esetében, ezáltal megfigyelhető egyfajta törekvés, a betűrendszer szabályos alkalmazására. Ezáltal az *ü* jelölésére az **ũ**, az **ue**, az **ü** feleltethető meg. A legjelentősebb változást azonban egyértelműen a hosszú magánhangzók esetében figyelhetjük meg, ugyanis ezek már felveszik a mai formájukat, és az „alapbetűt” vesszővel ellátva írják őket. „A XVIII. századtól mind gyakoribb a magánhangzók hosszúságának a jelölése (ékezzettel); a gyakorlatban azonban a jelölés e században még közel sem következetes, az ékezet hanyagságból igen gyakran elmarad, használata szeszélyes, de a XVIII. század végéig a jelölés ebből a szempontból is egyre pontosabbá válik” (Bárczi–Benkő–Berrár 1993: 531). Először azonban Heltainál ismerhetjük meg és így teremtődik meg a mai **á**, **ó**, **ű**, **é**, **í**. „A XVII–XVIII. század helyesírási fejlődése – a korábbi kísérletek után – eléggé nagy lépést jelentett a hangok időtartamának a rendszeres jelölése, vagyis a hosszú hangoknak a megfelelő rövidektől való megkülönböztetése terén is” (BÁRCZI–BENKŐ–BERRÁR 1993: 66).

A később elterjedő katolikus helyesírás is számos újítást hozott magával. Helyesírását a kezdetekben ugyanúgy a megosztottság és tarkaság jellemezte, mint a protestáns helyesírást. Ugyanúgy vegyesen építkeznek az összetett és mellékjeles jelekből, és ezeket még nem használják következetesen. „Egyben azonban a katolikus írók kezdettől fogva következetesek: a *c~cs* hangokat mindig kancelláriai módra **cz~ch** jelekkel jelölik.” (KNIEZSA 1959: 20) Emellett még egy hang jellemzi a katolikus helyesírást. A *zs* hang jelölésére a **ž** jel szolgál, ami cseh eredetű (KNIEZSA 1959: 20). Ez a két hangjelölés, amely elválasztja és megkülönbözteti a protestáns helyesírástól.

Ezen felül jelentősebb eltérések nem figyelhetők meg. Ez azért is előny, mert így a vallási nézetek enyhülésével a két helyesírási rendszer is közeledhetett egymás felé, és keveredhettek, megalapozva egy általánosan elterjedt jelölési formát. Ez a keveredés a XVIII.

század végére történik meg, ezután már egy évszázadon belül megjelenik az akadémiai helyesírás és egy egységes hangjelölési rendszer. „Az írók nemcsak a két rendszer között válogathattak, hanem az egyes jelekben is”, aszerint, hogy melyiket tartják célszerűbbnek (KNEZSA 1959: 24). Ebből alakul ki a XVIII. század végén egy újabb helyesírási vita, a jottista–ypsilonista vita, amelyről még a későbbiekben szót ejtek.

Előbb azonban lássuk, hogyan változott a két helyesírási forma az egységesülésük útján, és mennyiben őrizték meg a két alap-helyesírási formát, a betűkettőzést és a mellékjelezést. Ezt a továbbiakban főleg nyelvtanírók helyesírási alkalmazásai segítségével szeretném bemutatni, kiemelten foglalkozva azokkal a hangokkal, melyeket még a Huszita bibliából átemelve alkalmaztak, illetve azokkal a hangokkal, amelyek mellékjelezése mindig is problémákkal valósult meg.

4.4 Nyelvtanírók

„A huszita helyesírás eredeti, XV. századi formájában nem bizonyult ugyan időtállóan, helyesírásunk további fejlődésére mégis hatással volt” (BÁRCZI–BENKŐ–BERRÁR 1993: 66). A korszak elején még nagy számban fellelhetők a Huszita Biblia helyesírásának sajátosságai, de ez a későbbiekben jelentős változásokon megy keresztül (egyértelmű, hogy minél rövidebb idő telt el a Huszita Biblia és az új helyesírási formák megjelenése között, annál nagyobb mértékben támaszkodnak még a huszita bibliára, és minél hosszabb idő telik el közöttük, annál nehezebb összefüggést, azonosságot találni bennük). „Korszakunkban különböző jellegű korábbi helyesírási hagyományok élnek egymás mellett; s ugyanakkor – mint majd látni fogjuk – sorozatosan újak keletkeznek: egy-egy tudatos újító gyökeresen (s akár többször is) átrendezheti saját helyesírási rendszerét, s a könyvnyomtatás révén ezeket az újításokat hamar eljuttathatja az immár szélesebb körű olvasóközönséghez is” (KISS–PUSZTAI 2005: 580). Következésképpen megmaradt a kancelláriai helyesírás jelentősége, és emellett olyan jelöléshasználatok teremtődnek meg, melyek csak a protestáns, vagy csak a katolikus helyesírásra voltak jellemzőek. Jelentős személyek a protestáns helyesírás alakulásában, akikről a későbbiekben szót ejtek: Sylvester János, Heltai Gáspár, Dévai Bíró Mátyás, Geleji Katona István, Komáromi Csipkés György és Tsétsi János. Jelentős személyek, akik részt vettek a katolikus helyesírás „megregulázásában”: Káldi György és Pereszlényi Pál. A következőkben az ő munkásságukat vizsgálom meg részletesebben, hangsúlyt fektetve a

mellékjelek alkalmazására, és hogy milyen szinten jelentkezik még a kancelláriai illetve a Huszita Biblia helyesírásának hatása. „E kor helyesírási rendszereinek megalkotói igen gyakran egy személyben voltak bibliafordítók, nyelvtanírók, nyomdászok és helyesírás-alkotók”, ezáltal rendszerük könnyen terjedésnek indulhatott (KOROMPAY 2006: 205).

Az új protestáns helyesírás kezdeményezőjének Sylvester Jánost (1504–1551) tarthatjuk. Sylvester „héber mintára elsőnek kísérli meg a magyar magánhangzók leírását és rendszerbe foglalását” (SZATHMÁRI 1968: 93). Rendszeréről az is elmondható, hogy „az ő helyesírása a Huszita Biblia óta az első tudatosan megszerkesztett helyesírási rendszer, amelyben minden magyar hangot igyekszik egymástól megkülönböztetni” (SZATHMÁRI 1968: 127).

Verses ajánlásaiban és ajánló leveleiben úgy használja a magyar nyelvet, „hogy észrevétlen hovatovább egy magyar nyelvtan vonalai rajzolódnak ki a latin palástja alatt” (SZATHMÁRI 1968: 91). Hangjelölési rendszerére jellemző, hogy „ellenzi azok véleményét, akik a magyar hangok latin betűjeleit kevesellve a görög ω használatát javasolják” (SZATHMÁRI 1968: 94) Emellett „a magyar magánhangzókat nem kell megkettőzni”, csak ha az ésszerűség miatt történik (SZATHMÁRI 1968: 94). A hangsúlyt sem kell feltétlenül jelölni. Igyekszik a felesleges betűket kiiktatni, és a felesleges kettőzéseket, jeleket lerövidíteni. Ami jelentős újítás Sylvesternél, az *s* hang. A latinban egy *s* van, nálunk, általa három. Az *s* hang jele marad az *s* az *sz* megkapja a β -t (latinból) és a *zs* hang jelölésére bevezet egy új jelet, az β (SZATHMÁRI 1968: 94). Ez a jel a későbbi korokban nem terjed el. Elsőként ő jelöli az *á*, *é*, *í*, *ó* hangokat a mai jelükkel, bár csak szórványosan.

Ebben a korban a hosszú magánhangzóknak – mint már említettem –, nincs még megfelelő írása. Sylvester az *á* hangot mellékjellel, $\bar{a}$ -val is jelöli a korábbi *aa* helyett. Mivel ekkoriban három féle *e* van (*e*, *é*, *ë*) ezek helyesírása, a jelenkori felismerése nehézségeket okozhat, de az figyelhető meg, hogy az *é* hang jelei az $\bar{e}$, ϵ , $\hat{e}$ változatos írásai. A különböző ejtésű *e* hangokat már a Huszita Bibliában is szétválasztották, de ez a későbbiekben meg fog szűnni. „Hasonlóan a Huszita Biblia hatását kell látnunk a kétféle *e* megkülönböztetésében (a ferences kódexekben ez nincs meg!), bár a mód nem a Bibliából való” (Kniezsa 1959: 17). A hosszú *í*-t is hasonlóképp jelöli; jelei: $\hat{i}$ $\bar{i}$ $\ddot{i}$, és a hosszú *ó* is hasonlóképp van megalkotva, $\hat{o}$ -ként. Ezzel már megindul egy egységesítő, ésszerűség alapján felépített helyesírási rendszer, igyekszik összességben ugyanazzal a mellékjellel jelölni a hosszú magánhangzókat. A *c* probléma, mint láttuk régen is, és a későbbiekben is nehézségeket fog még okozni. Nála a *cz*,

cz, **c3**, esetlegesen **ch** jelöli. A többjegyű hangok jelzése is kivételes módon jelenik meg nála. A *gy*, a *ly*, az *ny* és a *ty* az első hangot megtartva és egy mellékjellel megtoldva íródott (*gy* esetében **g**, **gh**, a *ly*, *ny*, és *ty* esetében a jelzés az **ḷ**, **ṇ**, és **ṭ** jelek).

Nála még megjelennek a Huszita Bibliából átvett jelölések, mint a **ṭ**, a **β** jel a **zs** helyett, illetve a „palatalizált mássalhangzók mellékjeles betűi”, mint az **ā**, **ō**, **ū**, **î**, és **ę** (KNIEZSA 1959: 15). Az előbbi (vízszintes vonal) jelzést már a középkorban használták rövidítés céljából, hogy a dupla betűk esetében a másodikat elhagyták, helyette az elsőre egy vonal került. Az utóbbi két jel huszita eredetű, az ék alakúak pedig német mintára honosodhattak meg (KNIEZSA 1959: 16). Emellett a Huszita Biblia hatására került a *c* hang **c̣z** jelére is mellékjel – megkülönböztetve a *cs* hang **cz** jelétől –, bár a betűkettőzés kancelláriai eredetű (KNIEZSA 1959: 15). „Az *sz*-nek **β**-szel, az *ő*-nek **ō**-vel, az *ü*-nek **ū**-vel való jelölése minden bizonnyal német eredetű” (KNIEZSA 1959: 16). A *zs* **β** jele, csak a Münchener-kódexben fordul elő, a ferencesek nem vették át, ezért ezt a jelet közvetlen a Huszita Biblia másolatából vehette át. Emellett „a Huszita Biblia (vagy az ennek alapján íródott ferences kódexek) helyesírásának hatása mutatkozik a *k* hangnak a helyzet szerinti kétféle jelölésében: palatális magánhangzók előtt **k**-val, másutt **c**-vel” (KNIEZSA 1959: 16) Ezek a példák is mutatják, milyen jelentős hatást jelentett a német és magyar jelhasználat mellett a Huszita Biblia jelrendszere. Azonban a legsajátságosabb jele, az **ṇ**, ami az *ny*-t jelölte, az már vesszővel lett ellátva.

Összességében az állapítható meg, hogy „minden magyar hangot igyekszik egymástól megkülönböztetni”. (SZATHMÁRI 1968: 127) Felhasználta a régi magyar helyesírást, emellett merített a Huszita Biblia helyesírásából és német és saját hatása is érződik benne. „Sylvester jól ismerte a régi magyar helyesírást. Merített a Huszita Bibliából, különösen a Münchener Kódex helyesírásából” (SZATHMÁRI 1968: 127) (Sylvester János további jelölési módjai a 7. táblázatban található)

Rövid kitekintésként meg kell említenem, hogy Sylvester nem csak a helyesírási módot, hanem magát a Huszita Bibliát, különösképpen a Münchener-kódexet ismerhette és használta fel munkája során. Egyrészt átvette a „szellet” szót bibliafordításában, „másrészt az, hogy ezt a szót ugyanazon bibliai helyeken használja, melyeknél ezt a huszita fordítók is teszik” (BÜKY 1986: 139).

„Talán meg is ismertette – mármint Sylvester János – rendszerét Dévaival, amelyet ő alapként elfogadott” (SZATHMÁRI 1968: 144). Kortársa volt az első reformátor, Dévai Bíró

Mátyás (1500–1545). Mivel hatott rá Sylvester János nyelvtana, ezért ő is a mellékjeles helyesírás továbbfejlesztőjének tekinthető. Célja az volt, hogy mindenki saját maga által ismerhesse meg a Szentírást, emellett a „tanítás s a tanulás megkönnyítése”. (SZATHMÁRI 1968: 145) Megjelent műve az „Ortographia Vngarica” amelyben leírja, nagy és kisbetűk rendszerét. „Az előbbiek mellékjel nélküliek, s számuk 24, eggyel, a W-vel több a latin abécé betűinél. Az utóbbiak közül többön találunk mellékjelet. A kisbetűk száma 42” (SZATHMÁRI 1968: 145).

A betűrendszert tanulmányozva az figyelhető meg, hogy sok probléma, amit a korábbiak során sikerült kiküszöbölni, újra előkerül. Sokat merített a Huszita Biblia helyesírásából, mint pl. a *c~cs* hang **cz~cź** jelét. „A *c* és *cs* hangnak **cz**-vel való írása valószínűleg a ferences kódexirodalomból való átvétel, a veszővel (ponttal) való megkülönböztetése a Huszita Bibliából ered” (SZATHMÁRI 1968: 149). A *gy* jelölését illetően túllépett a Huszita jelölésen, a *gy*-t a *ly*, *ny*, *ty* hangokhoz hasonlóan igyekszik jelölni, logikusan (jelek: **ġ**, **Ŧ**, **ń**, **ť**). De a „*gy*-nek **g**-vel való jelölése huszita eredetű” (SZATHMÁRI 1968: 149). Az *s*, *sz*, *zs*, hang esetében hasonlóan jár el, mint ahogy Sylvester tette. Az *s* megkapja a **f** jelet, az *sz*-é lesz a **ß**. A *zs*-t nem kívánja megkülönböztetni az *s*-től, ugyanazt a jelet használja, mint az *s*-nél. „A *zs* hangnak **f** jele a Huszita Bibliából, az **þ** és a **ß** jel pedig a német nyomdai helyesírásból való. (SZATHMÁRI 1968: 150). A korábbi *k* és *i* esetében már megvolt a kancelláriai helyesírás, hogy marad a **k** és az **y** jel, azonban Dévai alkalmazza a **c**-t a **k** jeleként, illetve az **i**-t a **j** jeleként, újabb felesleges jelet alkalmazva. A hosszú magánhangzók esetében az **á**-t, és **é**-t a mai jelként használja, azonban az **ő** és **ű** esetén a hang fölötti e mellékjelet alkalmazza (**ő̂**, **ű̂**). A hosszú magánhangzók területén még nem igyekezett logikusan, azonos jellel jelölni őket. Erre bizonyíték, hogy a hosszú **ó** és hosszú **ú** jele már egyedien **ô** és **û**. Emellett Dévai a krakkói nyomtatványok helyesírási elveit dolgozza fel és alakítja tovább, amelyre közvetve a cseh helyesírás hatott (SZATHMÁRI 1968: 150).

Megállapítható, hogy megvolt nála a „kiegyenlítésre irányuló törekvés jele.” (SZATHMÁRI 1968: 147) Másoktól eltérően nyelvi, nyelvjárási sajátága nem befolyásolta munkáját, nyelvtanának kialakítását. „A latin betűs írás iránti hagyománytiszteletéről tanúskodik” (SZATHMÁRI 1968: 148–149). Kijelenti, hogy a mellékjeleket, akárcsak a latinban, el lehet hagyni (SZATHMÁRI 1968: 150.). Összességében Dévai is már valamiféle egységet igyekszik mutatni nyelvtanában, azonban a hasonló hangok egységes mellékjelezése

még csak a kétjegyű mássalhangzók esetében történt meg. (Dévai Bíró Mátyás helyesírási rendszere a 9. táblázatban van összefoglalva)

A következő meghatározó jelentőségű nyelvtanra több mint egy fél évszázadot kell várni. Geleji Katona István (1589–1649) grammatikája a következő vizsgálandó nyelvtan. Ő erdélyi származású, Erdély virágkorában élt, és ehhez a virágzáshoz ő is hozzájárult munkásságával. Nála már egyértelműen mutatkozik egy egységesülés. Egyrészt a műveiben is egységesen alkalmazza a betűket, másrészt a legtöbb hangnak már megvan a logikus, és egyöntetű jele. Vannak ritkábban használatos jelek, de mivel van mindegyiknek egy kiemelt, fő jele, ezért ezt a helyesírást már egységesnek lehet tekinteni (SZATHMÁRI 1968: 384).

Megoldotta a problémát a *gy, ly, ny, ty* esetében. Ezeket mai alakjukban a **gy, ly, ny, ty** betűvel látta el. Ezáltal jelentősen eltávolodott a Huszita Biblia jelölési módjától, ahol a **g, l, n, t** jelöléseket használták. „A XVI. század végére a huszita helyesírás utolsó nyomai (néhány mellékjeles betű, mint **o, l, g** stb.) gyakorlatilag eltűnnek (BÁRCZI–BENKŐ–BERRÁR 1993: 531). A *k* megkapta a **k** jelet, a *j* esetében pedig a **j**-t. A problémás *c~cs* hangpár esetében is állandóság mutatkozik, a *c* **cz**, a *cs* **ts** jellel van írva. A hosszú magánhangzókat még mindig **ȯ** és **u̇** jellel írják, de a legtöbb esetben az *á, é, ó* és *ú* esetében már az egységes, mai vesszős mellékjelzés a meghatározó. Ekkor már megszűnt a zárt *ë* használata. Ezt a hangot még a Huszita Biblia is használta, ezért igyekeztek a későbbi nyelvtanokban is fenntartani. Az *s, sz, zs* esetében egyedi megoldást végez. Az *s* jele lesz az **s**, és az **ſ**, a *zs*-é is **ſ**. Az *sz* hang betűje a kettő kombinációjából (az *s* és *z* jeléből **ſz** lett). (Geleji Katona István munkássága a 10. táblázatban van összegezve)

Másik jelentős nyelvtanírónk, Komáromi Csipkés György (1628–1678) hangrendszere nem sokban tér el Geleji rendszerétől. A legtöbb hang ugyanúgy található meg, mint az előbb említett Geleji esetében, ezért csak azokat a hangokat mutatom be, amelyek írásában változás figyelhető meg. Komáromi a *cs* hang jeleként bevezeti a **cf** és **ts** mellé a **cs**-t. Emellett az *sz* hang jelölése igen változatos nála. Megjelenik az **ſz**, az **β**, az **ſz**, és az **sz** is „Az *sz* hangértékű **z**-t a XVII. században kiszorítja az **sz** (**β**), és eltűnik a *k* hangértékű **c**” (BÁRCZI–BENKŐ–BERRÁR 1993: 531). A *zs* jelének leggyakrabban az **s**-t használja, emellett a **zſ** alak is megjelenik. A **zs** majd csak Révai által jelenik meg. „Ezt a jelet ugyan már Komáromi Csipkés György említi 1655-ben megjelent nyelvtanában, de Révaiig senki sem használta” (Vértes 1959: 11). Ahogy haladunk az egységesülés felé, egyre kevésbé térnek el hangrendszerükben a helyesírási rendszerek. Egyre inkább megmutatkozik a mai helyesírás

rendszere, és egyre logikusabban igyekeznek felépíteni a betűrendszert, azonban ez azzal is jár, hogy egyre kevesebb szerep jut a Huszita Biblia hagyományának. (Komáromi Csipkés György rendszerét lásd a 11. táblázatban)

Meg kell említenünk Káldi György (1573–1634) munkásságát. 1625-ben Pozsonyban nyomdát és kollégiumot alapított, emellett szentírásfordítása is jelentős. 1626-os első teljes katolikus magyar nyelvű bibliafordítása a betűrendszer egységének és az irodalmi élet fellendülésének kiemelkedő pontja. A nyomtatás során nyelvtanrendszere gyors ütemben terjedt el. Katolikusként a kancelláriai helyesírás mellett a korábbi katolikus helyesírási forma is hatott rá, illetve az ő nevéhez fűződik a katolikus helyesírás kialakítása, ahogyan a protestánsoknál ezt Heltai Gáspárnak tulajdonítják (KNEIEZSA 1959: 20)

Ő már arra törekedett, hogy elválassza egymástól az **i**-t és a **j**-t, emellett az **u**-t és a **v**-t. Káldi műveiben „elválasztja egymástól az **i** és **j** betű használatát, az előbbi nála csak *i* hangot, az utóbbi csak *j* hangot jelöl” (Szathmári 1968: 325). Munkássága Pereszlényire és Pázmány Péterre is hatott –utóbbi vezette be a mai is használatos **cs** jelet (KNEIEZSA 1952: 20). Amellett, hogy egyre logikusabban alakítják a hangzórendszert, a gyakorlatban, műveikben is egyre következetesebben alkalmazzák nyelvtanaikat. A korábbiakban az volt a jellemző, hogy ahány művet írtak, annyiféle helyesírást alkalmaztak egy-egy hang esetében, bár nagy különbséget jelentett, hogy az adott szöveg kéziratban, vagy nyomtatásban jelent meg. „Éppen ellenkezőleg az a tipikus, hogy egyfelől akár egy emléken belül is ingadozik egy-egy hang jelölésmódja” (KISS–PUSZTAI 2005: 282).

Egy rövid kitekintést itt is be kell iktatnom. Bizonyíthatóan kimutatták, hogy Káldi és Károli bibliafordításai is több helyen megegyeznek a Müncheni– és Bécsi-kódex szövegével, emellett az azonosságok „grammatikai szerkesztés vonatkozásában sokkal több ponton mutathatók ki” (BÜKY 1986: 140).

„Ezek a helyesírási típusok a XVII–XVIII. század írásgyakorlatában sokat csiszolódtak” (BÁRCZI–BENKŐ–BERRÁR 1993: 66). Pereszlényi Pál (1631–1689) a Káldi helyesírása mellett a katolikus helyesírás sajátosságait alkalmazza. Végre megkülönböztetik a *c* és *cs* hangot, bár mindkét esetben több jelet alkalmaznak. „Káldi bibliafordításában sokszor előfordul a *č* értékű **tf** is” VÉRTES 1959: 4). Az *ő* és *ű* esetében még mindig él az **ȯ**, **u̇** jel. „Az *ö*, *ü* hangok jelölésében váltakozik az **ȯ**, **u̇** meg az **ó**, **ű**, a XVIII. század végére csak az **ö**, **ü** marad” (BÁRCZI–BENKŐ–BERRÁR 1993: 531). A *zs* jelölésében a **f** mellett használatossá válik az **z**,

ami felett egy pont van. A többi jel már a mai alakot tükrözi: **a, á, e, é, gy, ly, ny, ty**. (Pereszlényi hangjelölési rendszere a 12. táblázatban van összegezve)

Tsétsi János (1650–1708) munkássága már átnyúlik a XVIII. századra. Ő egy mérföldkövet jelent a helyesírás egységesülésében, ugyanis ekkor már a legtöbb hang jelölése a mai formáját ölti fel. Ezek a betűk a következők: **a, á, b, d, dz, dzs, e, é, f, g, gy, h, i, í, j, k, l, ly, m, n, ny, o, ó, p, r, t, ty, u, ú, v, z**. Elmondható, hogy ő az aki „elsőként alkotja meg a magyar hangrendszer minden tagját figyelembe vevő – s ebben a maival megegyező– teljes hangjelölést” (SZATHMÁRI 1968: 384).

Lényegében már csak az eddig is megoldatlan, változatosságot mutató kérdések maradtak; a *c~cs* ügye, az *s~sz~zs* „triásza” és a rövid és hosszú *ö~ő ü~ű* alakok. „A kilencvenes években és a XIX. század elején se szeri, se száma a helyesírással foglalkozóknak, így mind a **ts**, mind a **cs** számos védelmezőt talált” (VÉRTES 1959: 8).

Mestere, Misztótfalusi Kis Miklós (1650–1702), az ő munkásságát vette át és fejlesztette tovább (SZATHMÁRI 1968: 384). Azért jelentettem ki, hogy ez egy új korszak nyitányát hozza, ugyanis Tsétsi esetében jelentkezik az a sajátosság, hogy minden hangnak egy, és csak egy jele van, akkor is, ha az még nem a mai formát mutatja. Ez az a pont, ahol a XV. század törekvései végre megszilárdulni látszanak. Ezen felül már csak pár apróbb változásra van szükség, hogy elérkezzünk mai betűrendszerünk egységéhez. Emellett az is észlelhető, hogy egyedül a *zs* esetében van mellékjel a mássalhangzón (**'z**). A Huszita Biblia fordításai óta a mássalhangzókat is mellékjellel különböztették meg, ekkorra azonban letisztulni látszik az a rendszer, mely alapján a mássalhangzókat betűkettőzéssel írják mellékjelek helyett. A **zs** jelet majd Révai vezeti be a későbbiekben.

Tsétsi a *c* hang jeleként a **tz**-t, a *cs* jeleként **ts**-t alkalmazza. „A **ts** egyre nagyobb terjedésének a református Kazinczy vetett gátat” (VÉRTES 1959: 7). Ahogy azt a szakirodalom is megállapítja, Tsétsi műveiben néha eltér a saját leírt szabályrendszerétől– mint ahogyan az eddigiek sem szabályszerűen alkalmazták elveiket, de ennek mennyisége már nem olyan jelentős, mint korábban (SZATHMÁRI 1968: 385). Ezt már a Huszita Biblia óta megfigyelhettük, hiszen a fordítók sem tudtak teljesen megfelelni elveiknek. Ő maga műveiben, már az **ö~ü** jeleket használja, nyelvtanában ezek még „e” mellékjellel vannak ellátva; **ő, ű** a rövid *ö*, és *ü* jele, a hosszú *ő* és *ű* jelei pedig az **ő', ű'**. Őt betű esetén figyelhető meg olyan mellékjel, amely a mai helyesírásunkban már nem jelentkezik. Emellett ő az aki, a

kancelláriai helyesírás elfeledett *dz*-jét feleleveníti és a mai módon írja le, és a *dzs* hangot is ő írja először **ds**-nek (SZATHMÁRI 1968: 384). (Tsétsi helyesírása a 13. táblázatban található)

Összességében elmondható, hogy a legelső helyesírási-alapelvek megalkotói a korábbi hagyományokhoz visszanyúlva igyekeztek mintát keresni rendszereik kiépítéséhez. Elképzeléseikhez mind a kancelláriai, mind a Huszita Biblia helyesírása mintát nyújtott, emellett a krakkói nyomtatványok, melyek közvetett úton Husz cseh helyesírásából származtak – ebből adódóan újabb módon mellékjeles betűket „csempészhettek” helyesírási rendszerünkbe – szintén segítséget nyújtottak. A korai helyesírások megalkotói még nem vették szabálynak a mellékjelezést, ha úgy érezték szükségét, elhagyták a felesleges helyekről, illetve nem is rendszeresen alkalmazták őket, gyakran elhagyták vagy egyáltalán nem jelölték őket.

Az Összegzésben majd bővebben kifejtem tapasztalataimat, azonban megelőlegezve annyit szeretnék kijelenteni, hogy a Huszita Biblia hatása e vizsgálat alapján nem látszik olyan jelentősnek. Maga az elv, a mellékjeles, egy hang–egy jel rendszere a mai napig megmutatkozik helyesírási rendszerünkben, azonban a Huszita Biblia jelölési módszerei nem bizonyultak elég tartósnak, és a XVI. század közepére már el is tűntek a nyelvtanok helyesírásából.

A soron következő fejezetekben szeretnék még röviden utalni két korszakra, amelyekkel a helyesírási rendszerünknek meg kellett küzdeni, és végül a XIX század közepére egy szabályozott helyesírási rendszer jön létre. Ennek csupán annyi jelentősége van, hogy dolgozatomnak egy keretet biztosítsak, illetve a helyesírási kérdést is sikeresen lezárhassam egy ponton.

4.5 A jottista- ypszlionista vita

A XVIII. század harmadik negyedében következett be a protestáns és katolikus helyesírási forma közeledésének következtében a keveredésük. Ennek legfőbb oka, hogy megszűnt a valláskülönbségből adódó társadalmi megosztottság, és ez kihatott a helyesírásra is. Már a korábbiakban is előfordult, hogy az egyes felekezetek a másik helyesírási mód jelöléséből egyet-egyét célravezetőbbnek tartottak és átvettek, de ez a gyakorlat ebben az időszakban lendül fel. „Az írók most már nem aszerint írnak, hogy milyen vallásúak, hanem hogy melyik helyesírást tartják célszerűbbnek” (KNEI ZSA 1959: 24), ezáltal a legtöbbjük

keverék-helyesírást alkalmazott munkásságuk során. Ebből is látszik, hogy a helyesírásunk sosem volt és sosem lesz egységes, mindaddig, amíg a külső és belső hatások képesek hatni rá.

A két tiszta típus megmaradt, emellett többféle keveréktípus jelent meg. Az egyik, „a protestáns **tz~ts** + katolikus láttya, tudgya” (KNIEZSA 1959: 24), amelyet a katolikus írók szívesen alkalmaztak, mint ahogy azt Ányos Pál, Baróti Szabó Dávid, Versegly Ferenc és sokan mások tettek. A másik a „katolikus **cz~cs+** protestáns látja, tudja; (KNIEZSA 1959: 24), amelyet Kazinczy Ferenc és köre preferálta. A harmadik pedig „a kettőnek a teljes összevisszasága” (KNIEZSA 1959: 24), amelyet a közösség általánosan használt. Ebben a korban tehát egy szűk irodalmi közösség határozta meg a helyesírási formát, amely jelentős hatást gyakorolt mai jelrendszerünkre, ugyanis pl. Révai Miklós hatására terjedt el a **zs** hang **zs** jelölése.

Ebben a közegben alakult ki a jottista–ypsilonista ellentét, amely Révai Miklós és Versegly Ferenc között indult meg, de a teljes íróközösség szellemét áthatotta. Ebben a vitában a szóelemező (adja, mondja), és a kiejtés szerinti (aggya, mondgya) elvek hangsúlya került egymással szembe, hogy melyik határozza meg a helyesírási módot (KNIEZSA 1959: 24). Végül az előbbi, szóelemező elv „került ki győztesen”. Ennek egyik oka, hogy ekkor indult meg az esztétikus irodalom iránti igény, és ekkor már elterjedt a logikusan megreformált betűrendszer. Ekkor már a többjegyű betűk a mássalhangzók rendszerére, a mellékjellel ellátott betűk pedig a magánhangzók rendszerére volt jellemző, és végre megvalósult az a törekvés, hogy minden hangot külön jel, és csakis egy jel jelöljön.

A nyelvújítás korának sajátossága, hogy „bizonyos szavak és szókapcsolatok a HtB. – Huszita Biblia– időszaka után, különösen a hitviták időszakában, kikoptak a használatból, és hogy egyes ilyen szavakat és szókapcsolatokat éppen a magyar nyelvújítás hozott vissza a használatba” (BÜKY 1986: 142). Többek között pl. az „elme”, a „szív”, az „erő” szót is ekkor újították fel (BÜKY 1986: 142–144). „Az érzelem szóról közismert, hogy ezt a HtB.-ben megjelenő szót Révai Miklós elevenítette fel” (BÜKY 1986: 144).

4.6 Az akadémiai helyesírás

Az 1830-ban megalapított Magyar Tudós Társaság ennek az irodalmi körnek a helyesírási rendszerét használta fel egy általánosan elfogadott helyesírás elkészítéséhez. Többek között pl. átvették a Kazinczy Ferenc által elterjesztett, és a korábbi katolikus helyesírásra jellemző **cz~cs** jelpárt, amelynél a *c* hang esetében a **cz** betűkettőzést leegyszerűsítve **c**-vel írják. A Magyar Tudós Társaság, más néven MTT. az első „olyan fórum, amely nyelvi és helyesírási tekintéllyel rendelkezett, és így véget vethetett a sok évszázados zűrzavarnak.” (KNIEZSA 1959: 25). Az ő csoportjuk által terjedt el a **zs**, az **ő**, **ú** jel, amelyet innentől már egy egész nemzet egységesen kezdett el használni, megalakítva egy logikusan felépített, leegyszerűsített betűrendszert, amely – a kisebb változásoktól eltekintve –, a mai napig érvényes. 1832-re megszületett a „Magyar helyesírás’ és szóragasztás’ főbb szabályai” című mű, amely apróbb változtatásokon túl mai helyesírásunk szabályait foglalja magába.

5. Összegzés

Szakedolgozatom célja az volt, hogy végigvezessem a hangjelölési rendszer sajátosságait a kezdetektől napjainkig, és hogy meghatározzam, mai helyesírási képünk melyik rendszer, esetlegesen rendszerek jelöléseit használja. Emellett a huszita helyesírásra kitérve igyekeztem bemutatni, hogy hatása milyen mértékben befolyásolta a további hangjelölési rendszereket, illetve, hogy ez a hatás kronológiailag meddig terjed ki.

Mint azt láthattuk, hosszú időnek kellett eltelnie ahhoz, hogy mai hangjelölési rendszerünk megszilárdulhasson. A több száz év alatt jelentős változáson esett át, de alapját tekintve a latin betűs írásrendszert használjuk mai napig– bár ez már az első korszakokban meghatározta betűink jelentős részét. Ehhez kapcsolódik hozzá a többjegyű mássalhangzóinkat megalkotó kancelláriai helyesírás. A későbbi korokban számos próbálkozás született ezen hangok mellékjellel való ellátására, azonban a számos próbálkozás ellenére visszatértek a kancelláriai helyesírás által használt formához (a **ty**, **gy**, **ny**, **ly** jelek esetében).

A mellékjeles helyesírás megjelenésével született meg az igény arra, hogy leegyszerűsítve a jelölési rendszert, minden hangot külön jel jelöljön. Ez sikeresen meg is valósult napjainkra, emellett a magánhangzók esetében a hasonló hangokat mellékjellel különböztetjük meg egymástól. A mássalhangzók esetében minden betűről lekerült a mellékjel, még a Tsétsi idején használt **'z** esetében is.

Emellett folyamatosan megjelent az igény arra, hogy a hangjelölési rendszerünk felépítése egyre inkább logikussá, rendszer-szerűvé válhasson. A rövid és hosszú magánhangzók megkülönböztetése, a hangpárok hasonló módú elválasztása (pl. ha a **c~cs** esetében a **cs**-re vesszőt tesz, akkor az **s~sz** esetén az **sz**-re is vessző kerül), illetve a változatos mellékjelezés (pont, vessző, hullámos vonal, kettőspont stb.) helyett megjelenő vesszőzés, mind már egy következetesen, célszerűen felépített hangjelölési rendszer jellemzőivé váltak. Az egyszerűsítés és ésszerűség iránti igény a XIX. századra „győzelmet arat”.

Megállapítható tehát, hogy a Huszita Biblia hatása mai napig érződik betűrendszerünkben, minden hangot külön jel jelöl, és a mellékjelek használata is megmaradt, bár ez betűink csekély számára jellemző. Azonban másik szempontból a Huszita Biblia hatása nem olyan jelentős, ha azt vesszük figyelembe, hogy jelölési rendszeréből napjainkra egy

hangjelölés sem maradt használatban. Ez alapján csak egy külső hatásként foghatjuk fel, amely helyesírásunkra hatott egy rövid ideig, akár csak a német, vagy francia esetében.

Ami a Huszita Biblia szókészletét illeti, a bibliafordításoknak jelentős alapot nyújtott, és ez a kiindulópont a nyelvújítás koráig a bibliafordítók mintájául szolgált. Megállapítható továbbá az a tény, „hogyan a HtB. nélkül szegényesebb lenne a szóban forgó magyar szókészlet előtörténete” (Büky 1986: 145)

6. Függelék

Az alábbi táblázatokban nem kívánok minden hangot és jelölésüket feltüntetni. Mindenekelőtt azokat a jeleket szeretném összegezni, melyek hosszú ideig problémát és változatosságot jelentettek a hangjelölési rendszerben, illetve azokat a jeleket, amelyek különlegesebb, egyedi jelölési kísérletezést mutatnak. Emellett azokat a hangokat veszem sorra, amelyek folyamatos változáson mennek keresztül. Ezek alapján megállapítható, hogy egy-egy hang jelölése jelentős problémákat okozott, illetve, hogy egy-egy hang esetében az egyedi forma helyett a régen alkalmazott jelet részesítették előnyben, és ez nagyban meghatározta a helyesírásképet. A következőkben igyekszem kronologikusan feltüntetni a hangjelölési rendszer alakulását.

1. táblázat (KNEZSA 1952: 14–18)

Hangok	Jelek
c ~ č (cs)	c ~ c, k
d'	g
s ~ z	z, s ~ z
š (sz) ~ ž (zs)	s ~ s
χ	h, ch
u ~ v ~ ü	v ~ u ~ w

A kancelláriai helyesírás I. korszakának jelölései

2. táblázat (KNEZSA 1952: 18–38)

Hangok	Jelek
c ~ č	c, z, cz, sc, zc ~ c, s, ch, sc, z
k	k, c, ch, g
ty ~ ly ~ ny	g ~ il ~ in
s ~ z	sc, z, s, c ~ z
š ~ ž	s ~ s
v	w, u

A kancelláriai helyesírás II. korszakának jelölései

3. táblázat (KNEZSA 1952: 38–57)

s ~ zs	z, sc, s, sz, sch
š ~ ž	s, sc, sch
c ~ č	ch, c ~ ch, chi, chy, ts, sch, s
ty ~ gy ~ ny	t ~ g ~ n / ty ~ gy ~ ny
g	g, gu
ö ~ ő	ew, ö, eü, ou, eo, o
v ~ ü ~ ú	v, w, u, vv

A kancelláriai helyesírás III. korszakának jelölései

4. táblázat (KNEZSA 1952: 58–60)

Hangok	Jelek
i ~ j	i, y, w
c ~ č	cz ~ ch
s ~ z	z ~ z
š ~ ž	s ~ s
ty ~ gy ~ ny ~ ly	ty ~ gy ~ ny ~ ly
v ~ u ~ ü	w
hosszú magánhangzók	aa, ee, oo, uu

A kancelláriai helyesírás IV. korszakának jelölései

5. táblázat (KNEZSA 1959: 12)

Hangok	Cseh kancellária jelei	Magyar kancellária jelei
sz ~ z	s ~ z	z ~ z
s ~ zs	s ~ z	s ~ s
c ~ cs	cz ~ cz	cz ~ ch
ty ~ gy	ti / ty ~ di / dy	ty ~ gy
ny ~ ly	ni ~ li	ny ~ ly
l	l	l
k ~ g	k ~ g	k ~ g

A magyar és cseh kancelláriai jelölései

6. táblázat (KNEZSA 1959: 12)

Hangok	Husz János	Huszita Biblia
sz ~ z	s ~ z	ż ~ z
s ~ zs	š ~ ž	s ~ ś
c ~ cs	c ~ ċ	ć ~ Ľ
ty ~ gy	ṫ ~ ḋ	ṫ ~ g
ny ~ ly	ṅ ~ l	ṅ ~ `l
l	l̇	l
k ~ g	k ~ g	k, c ~ ġ

Husz János és a Huszita Biblia jelölései

7. táblázat (SZATHMÁRI 1968: 125 és KNEZSA 1959: 15)

Hangok	Jelek
sz ~ z	β ~ z
s ~ zs	s ~ β̇
c ~ cs	ċz ~ cz
g ~ gy	g ~ ġ
l ~ ly	l ~ l̇
n ~ ny	n ~ ṅ
t ~ ty	t ~ ṫ
i, j	i, j, y
ö ~ ü	ō ~ ū
hosszú magánhangzók	ā, ō, ū, î

Sylvester János (1504–1551) jelölései

8. táblázat (KNIEZSA 1959: 18)

Hangok	Jelek
sz ~ z	ʃz, fz ~ z
s ~ zs	s ~ β
c ~ cs	tz ~ cz (k előtt ts)
ty ~ gy ~ ny ~ ly	ty ~ gy ~ ny ~ ly
ö ~ ü	ō ~ ū
nyílt e	ɛ
ë ~ é	e, é
j	i, szótag végén y
hosszú magánhangzók	á, ó, ú, é, í

Heltai Gáspár (1510–1574) jelölései

9. táblázat (KNIEZSA 1959: 17)

Hangok	Jelek
sz ~ z	z, β, sz ~ z, z
s ~ zs	ʃ, s ~ s
c ~ cs	cʒ, cz ~ cʒ, ts
ty ~ gy ~ ny ~ ly	t̃ ~ ġ ~ ŋ ~ l̃
ë ~ ē	e ~ ɛ
k	e, i előtt k, c
v, u	szó elején v, máshol u
hosszú magánhangzók	á, é, ū

Dévai Bíró Mátyás (1500–1545) jelölései

10. táblázat (SZATHMÁRI 1968: 257)

Hangok	Jelek
c ~ cs	cz, c ~ ts, tʃ
é	é, e, ɛ
ö ~ ő/ ü ~ ű	ō, ő / ū
s ~ sz/ zs	ʃ, s ~ ʃz / ʃ

Geleji Katona István (1589–1649) jelölései

11. táblázat (SZATHMÁRI 1968: 287)

Hangok	Jelek
á ~ é	á ~ é, ę
c ~ cs	cz ~ cs, ts
ö ~ ő	ö, ȳ, ȳ
s ~ sz	s, ʃ ~ ʃz, sz, ʃz, β
ü ~ ú	ü ~ ű, û
zs	zʃ

Komáromi Csipkés (1628–1678) jelölései

12. táblázat (SZATHMÁRI 1968: 327 – 328)

Hangok	Jelek
c ~ cs	cz, tz ~ cs, ch, ts
ty ~ gy ~ ny ~ ly	ty ~ gy ~ ny ~ ly
ö ~ ő	ȳ, eo, ȳ
s ~ sz	ʃ, s ~ ʃz
z ~ zs	z ~ ʃ, ž

Pereszlényi Pál (1631–1689) jelölései

13. táblázat (SZATHMÁRI 1968: 384 – 385)

Hangok	Jelek
c ~ cs	tz ~ ts
dz ~ dzs	dz ~ ds
ö ~ ő	ȳ, ȳ'
s ~ sz	ʃ, s ~ ʃz
ü ~ ú	ü ~ ü'
z ~ zs	z ~ 'z

Tsétsi János (1650–1708) jelölései

7. Irodalom

- BÁRCZI GÉZA–BENKŐ LORÁND–BERRÁR JOLÁN (1993): *A magyar nyelv története*. 7. kiad. Bp. Nemzeti Tankönyvkiadó
- BÜKY BÉLA (1986): *A pszichikumra vonatkozó szókincs korai rétege a magyarban*. Bp. Akadémiai Kiadó
- FARKAS VILMOS (1971): *Helyesírásunk hangjelölés-rendszerének története*. Bp. Akadémiai Kiadó
- FODOR ISTVÁN (szerk.) (1999): *A világ nyelvei*. Bp. Akadémiai Kiadó
- GÖRFÖL TIBOR (2002): *Teológusok lexikona*. Bp. Osiris
- HADROVICS LÁSZLÓ (1994): *A magyar huszita biblia német és cseh rokonsága*. Bp. Akadémiai Kiadó
- KNIEZSA ISTVÁN (1952): *Helyesírásunk története a könyvnyomtatás koráig*. Bp. Akadémiai Kiadó
- KNIEZSA ISTVÁN (1959): *A magyar helyesírás története*. 2. jav. kiad. Bp. Tankönyvkiadó
- KOROMPAY KLÁRA: Helyesírás-történet, művelődéstörténet: két tudományág dialógusa, különös tekintettel a huszita helyesírásra. In: *Magyar nyelv*. 2006. (102. évf.) 2. sz. 204–209.
- KISS JENŐ–PUSZTAI FERENC (2005): *Magyar nyelvtörténet*. Bp. Osiris
- SÓTÉR ISTVÁN (szerk.) (1981): *A magyar kritika évszázadai*. I. kötet. Bp. Szépirodalmi Könyvkiadó
- SZABÓ DÉNES (1960): *A magyar nyelvemlékek*. Bp. Felsőoktatási jegyzetellátó
- SZABÓ FLÓRIS: Huszita-e a huszita biblia? In: *ItK*. 1989. (93. évf.) 1-2. sz. 118–126.
- SZABÓ FLÓRIS: A huszita biblia és állítólagos patarén elemei. In: *ItK*. 1966. (70. évf.) 1-2. sz. 146–153.
- SZATHMÁRI ISTVÁN (1968): *Régi nyelvtanaink és egységesülő irodalmi nyelvünk*. Bp. Akadémiai Kiadó
- TARNAI ANDOR (1984): *"A magyar nyelvet írni kezdik": Irodalmi gondolkodás a középkori Magyarországon*. Bp. Akadémiai Kiadó
- VÉRTES O. ANDRÁS (1959): *Tallózások helyesírásunk történetében*. Bp. k. n

Köszönetnyilvánítás

Ezúton szeretnék köszönetet mondani mindazon személyeknek, akik segítségével e munka nem jöhetett volna létre. Mindenekelőtt Dr. Kis Tamás tanár úrnak, aki hasznos tanácsaival, segítőkészségével támogatta diplomamunkámat, és saját idejét és energiáját felhasználva hozzájárult, hogy ez a dolgozat helyes és precíz ismeretekre alapozva készülhessen el. Emellett szeretnék köszönetet mondani, az egyetemi könyvtár dolgozóinak, akik kutatásomhoz és anyaggyűjtésemhez kellő türelmet és segítséget biztosítottak.